

Костянтин Цукерман

Про дату навернення хозар до іудаїзму й хронологію князювання Олега та Ігоря

Дослідження анонімного хозарського листа з Каїрської генізи⁰

В анонімному давньоєврейському листі з каїрської генізи (нині зберігається у Кембріджі) описаний напад русі¹ на Візантію, деталі якого нагадують добре відомий похід 941 р. Автор називає себе підданим Йосифа, володаря Хозарії на час походу, тобто він є сучасником подій. Він іменує тодішнього князя Русі «Хельго» або «Хельгу» (читай «Хельгі») — що є вихідною скандинавською формою імені руського князя Олега. Але Олег, за хронологією «Повісті временних літ», помер майже за 30 років до подій 941 р.

Вперше виданий Соломоном Шехтером² у 1912 р., «Лист» став серйозним викликом для дослідників найдавнішої історії Русі. Більшість з них вважали за краще просто ігнорувати його існування. Інші стверджували, що «Лист» (як і всі докази на користь його автентичності) є підробкою новітнього часу; звертатися ж до оригінального рукопису не вважали за потрібне³. Навіть учені, що приділили спеціальну увагу тексту, переважно були налаштовані скептично. Сумнівною вважали заяву автора про те, що він був сучасником описаних подій, а коли визнавали його сучасником, то звинувачували у тому, що він поперефлутовав події. Щоправда, були і спроби узгодити свідчення, подані у «Листі», з повідомленнями інших джерел. Невідомі з інших джерел війни підставлялися під більш-менш зручні дати, що розхитувало і без того хитку конструкцію хронології давньоруських літописів (хоч літописна хронологічна сітка цього періоду, як помічено, сама по собі є досить штучною й умовною).

⁰ Геніза — сховище, скарбниця, місце зберігання старих рукописів при синагозі.

¹ У даному дослідженні термін «русь» позначає переважно скандинавських воїнів й торговців, які у VIII–IX ст. підкорили собі східнослов'янські та фіно-балтські племена. Прикметник «руська» застосовується для позначення держави, що виникла після злиття русі з підкореними племенами і з середини X ст. поступово набрала слов'янського характеру, а також для найменування давньоруських джерел. Віддаючи перевагу формі «руський» перед неологізмом «руський», я не мав наміру виключити зі списку спадкоємців Давньої Русі сучасні Україну та Білорусь.

² S. Schechter, An Unknown Khazar Document, *Jewish Quarterly Review N. S.* (3., 1912/1913), 182–219.

³ H. Grégoire, Le «Glozel» khazare, *Byzantion* (12, 1937), 225–266; див. особливо с. 242–248. У наступних публікаціях Грегуар дещо пом'якшив свій скептицизм.

Дослідники історії Хазарського каганату мали до «Листа» власні претензії. Було помічено ряд невідповідностей, зокрема в описі навернення хозар до іудаїзму, між «Листом з генізи» та текстом, віддавна визнаним за основне джерело усіма дослідниками проблеми — «Відповіддю» хозарського царя Йосифа Хасдаю ібн Шапруту (бл. 905–975), придворному халіфа Кордови. Відомий у двох редакціях, цей останній текст загально вважається джерелом проблематичним. Утім, редакція, відома нині як «Коротка», побачила світ друком ще 1577 р.; «Докладна» редакція, якій, щоправда, бракує закінчення, була опублікована 1879 р.⁴ Оскільки авторитет «Відповіді» вважався твердо встановленим, автора «Листа з генізи» звинувачували у пропусках і замовчуваннях, коли його відомості виявлялися відмінними від «Відповіді»⁵.

Відомості про хозар і русь, наведені у «Листі», настільки переплетені, що можуть розглядатися тільки спільно на основі детального дослідження джерела. У цій роботі я пропоную шлях, що виводить студії проблеми з їхнього сучасного стану. Насамперед, огляд історії хозар, поданий у «Листі», зіставляється з інформацією інших джерел. Така процедура підтверджує його версію навернення хозар в іудаїзм, а також подальшого перебігу подій. Перегляду підлягають усталені дати навернення. У другій частині дослідження переглянуто хронологію князювання Олега та його наступника Ігоря в руських літописах. Попри те що поштовх до ревізії дає саме «Лист з генізи», я сподіваюсь показати, що на підставі нового й уважного прочитання літописів також можливо запропонувати точнішу хронологію подій.

1. «Лист з генізи»: попередні зауваження

Нещодавно «Листа з генізи» було перевидано Норманом Голбом з історичними коментарями Омеляна Пріцака⁶. За даними палеографічного аналізу, рукопис

4 Обидві версії разом з попереднім листом Хасдая хозарському царю, короткими коментарями й перекладом на російську мову були перевдані П. К. Коковцовим у 1932 р. (Коковцов П. К. *Еврейско-хазарская переписка в X веке*. Л., 1932; тут же наведено попередні видання). Коковцов також двічі видавав й перекладав на російську «Лист з генізи», див.: Новый еврейский документ о хазарах и хазаро-русско-византийских отношениях в X веке. *ЖМНП*. Ноябрь. 1913. С. 150–172, та цитоване вище видання.

5 Див., зокрема: D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (Princeton, 1954), 161: «Перекручення в «Листі» обставин навернення до іудаїзму змушує обережно ставитися і до інших даних, напр., до повідомлень про війни хозар у IX–X ст.» Відмінні від цього підходи до даної проблеми обговорюватимуться нижче, хоча я не ставив собі завдання викласти усі точки зору на це питання або подати вичерпно повну бібліографію з ключових питань хозарської та руської історії. Детальний бібліографічний огляд поданий у: I. Sorlin, *Le problème des Khazars et les historiens soviétiques dans les vingt dernières années*, *Travaux et Mémoires* (3, 1968), 423–455; Новосельцев А. П. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. М., 1990. С. 5–66 (далі — Новосельцев); P. B. Golden, *The Khazars, The Cambridge History of Early Inner Asia*, D. Sinor, ed. (Cambridge, 1990), 263–270, 466–478.

6 N. Golb, O. Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca and London, 1982), 75–156. Кожен з авторів відповідає за свою частину видання, тому надалі посилання на Голба

датований видавцями кінцем XI ст.⁷ Таким чином, список тексту, що дійшов до нас, вірогідно, відстоїть від описуваних подій не більше ніж на 150 років.

Початок і кінець «Листа» втрачені, так само як імена відправника та адресата. Однак зі змісту дізнаємося, що автором його є хозарин-іудей, підданий Йосифа (останнього він називає своїм повелителем)⁸. Що стосується адресата, Голб зробив важливі спостереження, що підтвердили одне з давніх припущень. Хозарський цар Йосиф відомий сучасним дослідникам з його листування з Хасдаєм ібн Шапрутом з Кордови. У посланні до Йосифа (відгуком на яке і була відома «Відповідь»), Хасдай пише про те, що він давно цікавиться Хозарією і збирає інформацію про неї. «Лист», власне, і має на меті задовольнити цікавість такого роду. Хасдай описує марні спроби свого емісара Ісаака бар Натана забезпечити сприяння візантійського двору в організації подорожі до Хозарії. «Лист» призначено особі, що мешкає в одній з середземноморських країн, чий посланці, як зазначено, мали відвідати Константинополь (арк. 2v.17–18). Отже, з часів першої публікації «Листа» припускалося, що адресатом є не хто інший як Хасдай ібн Шапрут. Нині Голб довів, що обидва аркуші цього тексту належать до того ж кодексу, звідки походить й інший лист, з Провансу, який вже безсумнівно було адресовано Хасдаю⁹.

У Кембридзькій колекції з генізи зберігаються фрагменти п'яти листів з трьох різних кодексів, адресованих Хасдаю ібн Шапруту, або написаних ним самим. Листування вказує на постійні зв'язки Хасдая з іудейськими общинами за межами Андалузії, хоча, очевидно, так чи інакше пов'язане й з дипломатичними справами, які він вів від імені халіфа Кордови. Голб припускає, що колекції кореспонденції Хасдая (чи може це були копії однієї й тієї самої колекції?) були зібрані секретарем Хасдая, Менахемом ібн Саруком. Три листи (від четвертого лишився мізерний фрагмент) настільки конкретні щодо обговорюваних тем, що навряд чи хтось наважиться назвати їх підробкою. Зокрема, це стосується листа з Провансу, що йде у парі з хозарським. Такий конвой «Листа» підвищує вірогідність його автентичності.

Аргумент цей не новий, його висував ще М. І. Артамонов (маючи набагато менше інформації про рукопис)¹⁰. Доцільно, втім, його повторити, оскільки він, здається, пройшов непоміченим для останнього дослідника тексту А. П. Новосельцева. Новосельцев визнає «Лист» документом X ст., але, збентежений згадкою руського князя Олега, стверджує, що його автор «досить вільно змішує і перемішує історичні факти». Він твердить, що

та Приака подані окремо (далі, відповідно, Golb, Pritsak). Текст «Листа», з буквальним перекладом, вміщений на с. 106–121 і буде цитуватися з посиланнями на відповідні арк. та рядки. Відзначу вдалі прочитання та реконструкції тексту, а також коректний переклад англійською (хоча в кількох випадках мої варіанти реконструкції пошкоджених частин відрізняються від запропонованих Голбом).

7 Golb, 94–95.

8 Див: арк. 2r.15–16; 17. Хозарія для автора — «паша земля»: арк. 1r.19; 2v.15; 20.

9 Golb, 90–95.

10 Артамонов М. И. *История хазар*. Л., 1962. С. 12.

текст насправді створено після розпаду Хозарського каганату в 969 р., а не в час його розквіту, як то зазначено в «Листі». Новосельцев наводить такі докази довільного поводження з фактами:

«...Автор в одном месте называет своим господином («*adonai*») царя Йосифа, очевидно, последнего хазарского владыку, но в конце трактата обращается к какому-то другому своему господину («*adoni*»), и сообщает «имя нашей земли, как мы ее нашли в книгах», название столицы и другие данные, которые любой хазарин должен был и так знать. Примечательно, что ниже автор трактата упоминает о посланцах этого второго господина».

Новосельцев робить висновок, що автор «после гибели каганата нашел другого господина..., может быть, главу одной из иудейских общин Византии, и по просьбе последнего составил по памяти, слухам и отчасти по книгам что-то вроде справки о Хазарии»¹¹. Замість того щоб визнати автора «Листа» шизофреніком, котрий вихваляється фантомами могутності і слави розсіяного народу й щойно зруйнованої держави, я б поставив під сумнів розуміння Новосельцевим єврейської мови «Листа». «Адоні», «мій повелитель» — так пише автор про свого царя, оповідаючи про його правління. В іншому місці, звертаючись до адресата, він вживає найпоширенішу ввічливу формулу — «адоні», «мій пане», і це останнє значення Новосельцевим не зауважене¹². Англomовна людина може собі уявити, які відкриття можна зробити, прикладаючи одне значення слова «lord» (пан, повелитель) до всіх середньовічних текстів, незалежно від контексту оповіді. Точно так і в єврейській мові. Отже, теорію про двох повелителів можна відкинути як очевидний ляпсус.

Справжня дата появи «Листа» — десь за 20 років до падіння Хозарії. Він був написаний з приводу візиту емісара Хасдая до візантійської столиці, який в свою чергу мав приводом дипломатичний обмін між кордовським халіфом Абд ар-Рахманом III та імператором Константином VII Порфирогенетом. Маріус Канард датує прибуття арабської місії, до складу якої входив і наближений Хасдая, Ісаак бар Натан, другою половиною 948 р. Ісаак перебував у Константинополі принаймні півроку¹³. Отже, лист з генізи слід датувати близько 949 р. «Відповідь» царя Йосифа, ймовірно, написана на 5–7 років пізніше¹⁴.

11 Новосельцев. С. 217–218, див. також с. 7–8.

12 Не відзначив цього і Коковцов (*Еврейско-хазарская переписка*. С. XXVIII). Непевні зауваження вченого щодо «двох правителів» у «Листі» Новосельцев перетворив на головний аргумент на користь недостовірності тексту. Прикметно, що Новосельцев транскрибує одну й ту саму лексичну форму спочатку як *adonai* (що означає «Господь»), а потім наводить коректне *adoni*.

13 A. A. Vasilev, M. Canard, *Byzance et les arabes*, II, I (Brussels, 1968), 322–332; див. також: E. Levi-Provencal, *Histoire de l'Espagne musulmane*, II (Paris, 1950), 144–153, що датує обмін посольствами 947–949 рр.

14 Лист Хасдая йшов до царя Йосифа через Центральну Європу, Русь та Волзьку Булгарію. Існує досить правдоподібне припущення, що листуванню сприяв обмін посольствами на початку 950-х рр. між германським імператором Оттоном I та Абд-ар-Рахманом, див.: D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, 136–137.

2. Хозари «повертаються» до іудаїзму. Випробування вір

Початок «Листа» втрачений, але обсяг втраченого фрагменту, швидше за все, незначний: збережений текст починається з опису прибуття євреїв до Хозарії. Автор стверджує, що євреї прийшли з Вірменії, рятуючись від нестерпних утисків ідолопоклонників. «Ідолопоклонниками» могли називати християн, яких, на відміну від мусульман, в полемічній іудейській літературі часто звинувачували в поклонінні рукотворним образам. У будь-якому разі втеча євреїв до Хозарії передувала завоюванню Вірменії мусульманами в кінці VII ст. Можна здогадатися, що спричинилося до цього. У 628 р. Візантія нанесла поразку Персії за допомогою *турків*, котрі вдерлися у перське Закавказзя через каспійські ворота¹⁵ з території, яка протягом декількох наступних десятиліть стане ядром Хозарського каганату. У 630–32 рр. імператор Іраклій видав наказ про примусову християнізацію усіх євреїв; це був перший подібний випадок в історії християнської Імперії¹⁶. Тож не дивно, що вірменські євреї втікали до Закавказзя, йдучи маршрутом, прокладеним тюрками¹⁷.

У «Листі» стверджується, що хозари добре прийняли новоприбулих. Однак, тікаючи, євреї вже втратили Писаний Закон, і дотримувалися лише найбільш рудиментарних обрядів іудаїзму: обрізання, та (і то не всі) Суботи. Євреї «вступали у шлюб з жителями країни» і «незабаром стали єдиним народом»¹⁸.

У ті часи хозари не мали царя, але обирали того, кому щастило в битві, військовим вождем. Якось євреї приєдналися до військової кампанії, згідно зі своїми звичаями (автор забуває, що євреї в цей час вже остаточно змішалися з хозарами) і один з єврейських командирів здобув перемогу. Його обрали головним вождем і він досить довгий час утримував цю посаду. Єдиною ознакою його іудейства початково було саме лише обрізання. Тоді Господь, діючи через

15 Огляд питання та літературу див. у: C. Zuckerman, *La petite Augusta et le Turc. Epiphania-Eudocie sur les monnaies d'Héraclius*, *Revue numismatique* (150, 1995), 113–126.

16 Див.: G. Dagron, V. Deroche, *Juifs et Chrétiens dans l'Orient du VII siècle*, *Travaux et Memoires* (11, 1991), 17–273, див. с. 228–38.

17 Pritsak (р. 130) припускає, що євреї йшли *через* Вірменію з Палестини після завоювання останньої персами в 614 р. Я вважаю такий шлях малоімовірним. Надії на політичне відродження, що плекали євреї у Єрусалимі після вигнання з міста християн, жорстко придушувалися персами (див. G. Dagron, V. Deroche, *Juifs et Chrétiens*, 22–28), проте про релігійні переслідування нічого не відомо. Пошуки нагоди для втечі євреїв до Хозарії хронологічно обмежені: хозари з'явилися у прикаспійському степу лише наприкінці VI ст.

18 Видавець відновив пошкоджений початок тексту таким чином: «...Вірменія, і [наші] батьки тікали перед (...) ідолопоклонниками, і [народ Хозарії] прийняв їх. На[род] Хозарії був спочатку без Тори, тоді як [сусідня Вірменія] залишалася (*wayaisha 'ar[u] shkeneyhem arminia*) без Тори і без письма. Вони вступали у шлюби з місцевими» і т. д. (арк. Іг., 1–4). Реконструкція («сусідня Вірменія») відносить втечу євреїв до часу, що передував винайденню вірменської абетки (тобто майже за два століття до приходу хозарів), і таким чином позбавляє текст історичної достовірності. Більше того, вона не виправдана ще й тому, що не враховує норми синтаксису в єврейській мові: у наступній фразі зникає підмет. Моя реконструкція: «і залишалися [там наші батьки як (*wayisha 'ar[u] sham gam abolenu*)] без Тори, так і без письма, і вступали у шлюби» і т. д.

дружину вождя Сару та її праведного батька, схилив його серце повернутися до повного іудейського обряду. Це роздратувало правителів Візантії та арабів, і вони стали підбурювати хозарську верхівку проти іудаїзму. У відповідь на це вождь влаштував випробування віри. Візантійські та арабські правителі послали найрозумніших людей своєї землі, схотіли взяти участь у ньому й мудреці з Ізраїлю. У диспуті гору взяли євреї, які за допомогою своїх священних книг, збережених в печері долини Тізул, щоразу вирішували на свою користь нерозв'язні для інших питання. «Після цього Ізраїль разом з хозарським племенем остаточно повернувся (до іудаїзму)»¹⁹.

Автор неодноразово вживає термін «повернення» (*lshuba*), що означає покутування євреїв, котрі відійшли від закону предків. Він уникає поняття «навернення», і це призводить до протиріч, адже часом йому потрібно розрізнити хозар та євреїв, проголошених «єдиним народом». Більше того, він змушує хозар «повернутися» до того, чим вони ніколи не були. Дослідники зауважили цю специфічну для «Листа» ідею, що притаманне хозарам «іудейство» оминає одне з положень галахічного права²⁰. Іудейський закон трактує навернення як нове народження, яке перериває будь-які зв'язки з попереднім життям і родиною. Таким чином, враховуючи, що поширення іудаїзму серед хозар відбувалося повільніше і поступовіше, ніж це схильний визнавати автор «Листа» (хоч зовсім не обмежувалося лише вищим класом²¹), використовувати ортодоксальне поняття навернення, означало б продемонструвати розкол народу та кланів. Натомість проголошення усіх хозар євреями від народження було, з погляду історика, хоч і не надто витонченим, але практичним способом зберегти єдність хозарського народу. Існуючі зв'язки залишалися чинними, незалежно від того, «повернувся» той чи інший хозарин до обряду «своїх предків» чи ні.

В огляді історії хозар, поданої в «Листі», питання випробування віри є центральним. Як намагається показати автор, диспут мудреців відкрив шлях до утвердження іудаїзму в Хозарії, і таким чином, як побачимо, став джерелом тривалої ворожнечі між нею та Візантією. На щастя, ми можемо порівняти цю версію з візантійським поглядом на подію, відображеним в описі учасника диспуту з християнської сторони, майбутнього слов'янського апостола Константина-Кирила. Не має потреби зупинятися тут детально на походженні та значенні слов'янського Життя Константина. Цей твір, що викликав недовіру деяких критиків ХІХ ст. через свою пізно рукописну традицію, нині вважається одним з найважливіших історичних документів, написаним невдовзі після смерті святого (869 р.), і в будь-якому разі до 882 р.²² Що стосується хозарської місії, тут відбиті нині втрачені власноруч написані Кирилом тексти, перекладені на

19 Арк. 1 г.7–1v.13. Щодо епізоду зі згадкою святих книг див. нижче.

20 Розділ іудейського закону, в якому регульовано норми навернення (прим. перекладача).

21 Останній огляд цього питання див. у: Golb, 24–32.

22 Р. Meuvaert, P. Devos, *Trois énigmes cyrillo-méthodiennes de la «Légende Italique» résolues grâce à un document inédit, Analecta Bollandiana* (73, 1955), 375–461, див. с. 433–440.

давньослов'янську мову його братом Мефодієм²³. Припускається, що Мефодій, котрий подорожував разом з Константином до Хозарії і набагато пережив свого молодшого брата, мав бути головним джерелом інформації «Життя».

Створена місіонерами, чия місія провалилася, ця оповідь є відверто упередженою. Жодним словом не згадано кінцевий вибір хозарами іудаїзму, а в усіх докладно описаних диспутах Константин бере гору над опонентами. Однак, як біографія, написана очевидцем, «Життя» не містить чудес, які б не сталися насправді. Коли аргументи іудеїв та мусульман розбиваються один по одному і Константин зі сльозами на очах благає хозар прийняти хрещення або прийняти кару на Судному дні, катарсису не відбувається. Хозари зволікають з рішенням. Виявляється, що проповідь Константина переконала лише 200 чоловік (їм дозволено було охреститися). Каган тактовно і ввічливо каже, що він сподівається коли-небудь прийняти ту саму благодать, й обіцяє Константинові стратити без вагань усіх, «хто молиться за єврейським обрядом або схиляється до сарацинської віри» (це, мабуть, єдиний явний домисел агіографа), — і відсилає його додому з блискучими рекомендаціями до імператора й своєрідною винагородою: двомастами звільненими з полону греками.

І «Лист», і «Життя» упереджені кожне по-своєму, але обидва вирішального значення надають випробуванню вір. У «Листі» диспут змальовано як важливу дипломатичну акцію. Візантійські та арабські правителі посилають на диспут вчених полемістів, що мають захищати кожен свою релігію. Для хозарського вождя перемога його віри в диспуті є єдино можливим шляхом побороти внутрішню опозицію «поверненню» до іудаїзму. В «Житті», натомість, описане прибуття посланців кагана до візантійського імператора. Хозари кажуть, що вони визнають єдиного бога і моляться на схід (риси, що переконують автора «Життя» у їхній спорідненості християнству, так само, як єврей міг би вважати це проявом примітивного іудаїзму²⁴), але нині євреї та сарацини переконують їх перейти їхню віру та звичаї. Посланці засвідчують свою пошану до християнської імперії і запрошують греків взяти участь у випробуванні вір, запевнюючи, що це буде «чесною грою». Якщо диспут виграє візантійський полеміст, хозари готові прилучитися до християнства.

Дві деталі посилюють паралелізм обох творів. В «Житті» перед офіційним диспутом в столиці Хозарії Константину пропонують полеміку з місцевим «лукавим мужем». Суперник Константина критикує звичай візантійців обирати собі монархів з різних родин, протиставляючи йому «наші», хозарські, звичаї,

23 «Житие Константина Философа», VIII–XI у: Климент Охридски. *Събрани съчинения*, під ред. Б. С. Ангелова та Х. Кодова. Т. III. София, 1973. С. 95–103.

24 J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903, перевид.: Darmstadt, 1961), 15) коментує цей пасаж таким чином, що посланці описували поклоніння тюркському богу Тенгри (що передбачало поклоніння на схід). Щодо монотеїстичних коренів цього культу див.: J.-P. Roux. Tängri. Essai sur le ciel-dieu des peuples altaïques, *Revue de l'histoire des religions* (149, 1956), 49–82, 197–230; (150, 1956), 27–54, 173–208.

коли при владі знаходиться одна династія. Його інший закид полягає в тому, що християни користуються книгами під час диспутів, тримають їх в руках і пишаються ними. «Ми — зазначає він — вміщуємо мудрість «в персях» (тобто, в грудях, в серці), ніби поглинувши її». Константин збиває його одним простим запитанням — скільки нараховується поколінь від Адама до Мойсея, і скільки жило кожне з них, — на що «муж» не може нічого відповісти²⁵. Якщо цей чоловік був хозарином, то звідки йому знати про біблійні покоління? А якщо він був євреєм, чим пояснити таку зневагу до книжок? Відповідь на це дає «Лист». Константин зустрівся з хозарським євреєм, що дотримувався рудиментарної безкнижної форми іудаїзму, тобто, це було до того, як Хозарія «повернулася» до повного іудейського обряду.

На диспуті «начельные мужи» хозар називають себе «некнижною чадью». Тим часом вони апелюють до священних книг, як до найвищого авторитету²⁶. Цю двоїстість можна було б пояснити неточністю автора «Життя», якби «Лист» не виявляв тотожного протиріччя. Коли головне питання диспуту ніяк не могли розв'язати, саме хозарська верхівка запропонувала дістати «книги Мойсеєвої Тори» з печери долини Тізул, а отже, значення книг добре усвідомлювалось і було відомо, де їх шукати. Враховуючи політичні імплікації релігійного вибору кагана, це не повинно дивувати. Ясно, що єврейські мудреці прибули до Хозарії задовго до християн та мусульман і встигли підготувати ґрунт до диспуту. Хоча це прямо не зазначене в жодному з текстів, але Константина насправді запросили взяти участь у зрежисованій грі.

Випробування віри описано також у «Відповіді» царя Йосифа Хасдаю ібн Шапруту, на початку відомого трактату Єгуди Халеві «Хузари» та (з арабської точки зору) в аль-Бакрі²⁷. Усі джерела одностайно стверджують, що відбувся лише один диспут. Відтак, у «Листі з генізи» та «Житті Константина» йдеться про одну й ту саму подію, а отже, ми можемо визначити її дату. Готуючись до подорожі у Хозарію, Константин провів зиму в Херсоні, вивчаючи єврейську мову. Він скористався зупинкою в Херсоні щоб знайти й перенести до міста мощі папи Климента (стару гробницю святого херсоніти занедбали, боючися виходити за міські мури). Зі збереженої у слов'янському перекладі власної розповіді Коєстантина про цю пам'ятну подію довідуємося дату: 30 січня 861 р.²⁸ Полеміка при дворі хозарського кагана, отже, мала відбутися влітку того самого року²⁹.

25 Житие Константина. С. 96.

26 Там же. С. 101, пор. с. 97.

27 Див. огляд у: D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, 90–91, 116ff.

28 Slovo na perenesenie moštem preslavnago Klimenta neboli Legenda Chersonská, ed. J. Vašica [=Acta Academiae Velehradensis, 19, 1948], 38–80, див. с. 73; перевидано як Die Korsuner Legende von der Überführung der Reliquien des hl. Clemens [=Slavische Propyläen 8] (Munich, 1965).

29 У класичних дослідженнях місіонерської діяльності Костянтина (Fr. Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance* (Prague, 1933), 148–211; idem. *Byzantine Missions among the Slavs* (New Brunswick, 1970), 49–53, 65–69) хозарська місія розглядається як

Цей висновок здавався б очевидним, проте це не зовсім так. Джозеф Маркварт, а за ним Джордж Вернадський, датують навернення хозар 860 р.³⁰ Крім «Життя Костянтина», Маркварт залучає тлумачення на Євангеліє від Матфея, написані Крістіаном зі Ставелоту, котрий протиставляє два нещодавні навернення народів Гог і Магог: якщо «один могутній народ» прийняв обрізання й повний обряд іудаїзму, інший, «булгари», нині охрестилися³¹. Вказівка на охрещення Болгарії як на процес, що відбувався під час написання трактату, дозволяє датувати твір Крістіана кінцем 860-х рр. і робить його найранішим свідомством хозарського навернення³². Варго додати, що першим арабським автором, хто згадує прийняття хозарами іудаїзму (при тому так само як недавно подію), є Ібн-Факіх (бл. 903 р.)³³. Попри це, хронологію Маркварта дослідники історії Хозарського

політична акція візантійського уряду, викликана нападом русі на Константинополь 18 червня 860 р. Константинополь приписується завдання відновлення давнього союзу між Хозарією та Візантією, спрямованого проти Русі. Відповідно, Дворник мусить визнати результатом редакторського втручання відомості Життя про хозарське посольство (у будь-якому разі автор твердо переконаний у тому, що навернення хозар до іудаїзму відбулося задовго до того). Це суперечить прямим свідченням тексту і знецінює висновки вченого. Житіє переконливо свідчить про те, що Константинополь було відправлено у відповідь на запрошення хозар і це відповідало замислам хозарського двору. Чого очікувала Візантія від цієї акції, це вже другорядне питання.

- 30 J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische*, 5–27) датує місію Костянтина десь між 851–863 рр.; пор.: G. Vernadsky, *Byzantium and Southern Russia*, *Byzantion* (15, 1940–1941), 67–86, зокр. с. 76–86. Маркварт не знав про існування «Листа», опублікованого через 9 років після появи його праці, а Вернадський не використовує його (на вченого справила враження праця Грегуара (H. Grégoire, *Le «Glozel» khazare*), в якій піддається сумніву автентичність тексту).
- 31 *Patrologia Latina*, vol. 106, col. 1456: «Nam et in Gog et in Magog, quae sunt gentes Hunnorum, quae ad eis Gazari vocantur, iam una gens quae fortior erat ex his quas Alexander conduxerat, circumcisa est, et omnem Judaismum observat. Bulgarii quoque, qui et ipsi ex ipsis gentibus sunt, quotidie baptizantur». Специфічне використання етнічних назв збентежило коментаторів, котрі не зауважили пояснення Крістіана на початку трактату. Біблійні Гог та Магог позначають народ, який раніше називався гунами, а зараз має самоназву хозари (*gentium Gog et Magog, quae Gazara nunc vocatur, gentes quondam Hunnorum*, col. 1405). Оскільки Крістіан приймає етнікон хозари як родовий, він не називає народів, що перейшли до іудаїзму, але їхня тотожність самозрозуміла. Блюменкранц (B. Blumenkranz, *Les auteurs chrétiens latins du Moyen Age sur les juifs et le judaïsme* (Paris, The Hague, 1962), 211) пропонує зкоригувати окремі читання тексту (не уточнюючи, які саме), і таким чином перетворити його на відповідь іудеям, котрі, як припускається, пишались прилученням хозарів до іудаїзму.
- 32 Прибічники ранньої дати навернення наводять такі міркування на захист своєї думки. D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, 121, n. 10 коротко зазначає, що трактат Крістіана «міг бути написаний задовго до 864 р.» Людвіг (D. Ludwig, *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht des schriftlichen Quellen* (PhD. Thesis, Мюнстерський університет, 1982), 328–332) майже всю частину про навернення хозар присвятив спробам датувати трактат Крістіана 830 рр., проте не навів жодного аргументу, що мав би спростувати прийняту дату, пор.: F. Rädle, Christian von Stablo, *Lexikon des Mittelalters*, II (1983), col. 1912–1913. Єдиним датуючим елементом було і залишається охрещення болгар, яке стало предметом обговорення на Заході завдяки контактам князя Бориса з папою Миколаєм I наприкінці 860 рр. Твердження Людвіга, ніби автор трактату повідомляє про випадкові випадки навернення, що передували офіційному рішення про конверсію, не переконує, оскільки Крістіан очевидно прирівнює християнізацію болгар до цілком офіційного «обрізання» хозар.
- 33 Ibn Al-Faqih Al-Hamadani, *Abrégé du Livre des pays*, tr. H. Massé (Damascus, 1973), 353, пор.: D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, 109, n. 83. Не має потреби приймати

каганату відкидають на користь ранніх дат, збережених у єврейських та арабських джерелах. Звичайно, ніхто не зважається згідно з даними Просторої редакції «Відповіді царя Йосифа» перенести навернення до іудаїзму на 340 років перед написанням твору. Враховуючи те, що Йосиф писав бл. 955 р., це мусило б означати, що мусульмани брали участь у полеміці вже в 615 р., задовго до Хіджри³⁴. Однак дата Єгуди Халеві, «400 років тому»³⁵, тобто бл. 740 р., викликала більшу довіру, а свідчення аль-Масуді, що «каган хозар був іудеєм вже за часів халіфа Гаруна ар-Рашида» (786–809)³⁶ вважається цілком правдоподібним.

Втім, кожна з цих дат викликає певні сумніви. Єгуда Халеві, котрий писав бл. 1140 р., згадав про навернення хозар в контексті суто теологічного трактату, продемонструвавши, до того ж, погане знання їхньої історії. Що стосується аль-Масуді (бл. 943), його хронологічні викладки вміщено у скороченому, а головне — досить безладному й заплутаному переказі докладнішої праці, яка донині не збереглася. На цій даті важко засновувати якість побудови (хоча на закінчення цього параграфу ми спробуємо показати, яку традицію вона має відображати). Обидві дати суттєво розходяться, і їм віддають перевагу перед свідченням ранішого «Життя Константина» лише тому, що вони перекликаються з «Відповіддю» Йосифа, визнаною найавторитетнішим джерелом з цієї проблеми.

Оповідь царя Йосифа про навернення хозар відрізняється від версії, поданої у «Листі». На місці дружини-єврейки, що змогла переконати вождя у тому, ніби він насправді є іудеєм, «Відповідь» говорить про ангела божого, котрий постає перед хозарським царем Буланом³⁷ і керує його благочестивою справою. Більше того, згідно «Відповіді», прийняття іудаїзму в Хозарії відбувалося у два етапи. Власне навернення, яке включало випробування вір, відбулося з ініціативи Булана. Однак пізніше

«з'явився від синів його синів цар, на ім'я Овадія, праведний та правдивий, і він обновив царство й утвердив закон згідно з вірою та нормами галахічного права. Він будував синагоги та семінарії, зібрав вчених

твердження Данлопа про те, що Ібн аль-Факіх скопіював це дослівно з праці свого попередника, котрий у свою чергу запозичив його у ще більш давнього автора.

34 D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, 151 схиляється до того, щоб визнати цю цифру доповненням пізнього копіюста, але також намагається скоригувати 340 років у 240. Як вказав В. Міпорскі в його рецензії на працю Данлопа (*A New Book on the Khazars, Oriens* (11, 1958), 122–145, зокр. с. 133, перевидана у: Idem. *The Turks, Iran and the Caucasus in the Middle Ages* (London, Variorum, 1978), «така корекція тільки затемнює невідповідності тексту».

35 Juda Halevi, *Le Kuzari. Apologie de la religion méprisée*. I, 1, tr. Ch. Touati, Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Sciences Religieuses, 100 (Louvain, Paris, 1994), 1 (див. також прим. 2).

36 Mas'udi, *Les prairies d'or*, § 448, tr. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, rev. par Ch. Pellat, I (Paris, 1962), 161; пор.: D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, 89. Інше арабське повідомлення, проаналізоване у: S. Pines, A Muslim Text concerning the Conversion of the Khazars to Judaism, *Journal of Jewish Studies* (13, 1962), 44–55 належить Абд-аль-Яббар Ібн Мухаммад аль-Хамдані і написано бл. 1010 р. Цей автор датує навернення невизначеним «нещодавно за правління Абасидів» (с. 47), що виключає дату 740 р.

37 Про ім'я та титул Булана див. нижче.

мудреців Ізраїлю і надав їм багато золота та срібла, і вони пояснили йому 24 книги [Біблії], Мішну, Талмуд, і як використовувати молитовники. Він боявся Бога, і слухався Тори, і дотримувався заповідей» і т. д.

По ньому правили 11 (у Короткій редакції) або 12 (у Докладній) представників цієї династії³⁸.

Багато сучасних досліджень з хозарської історії головну увагу приділяють цьому подвійному наверненню. Вчені міркували над природою іудаїзму Булана. Якщо равінська ортодоксальність Овадії не викликає сумніву, Булана часом вважають псевдопророком³⁹ або ще гірше — караїмом⁴⁰. Дату Єгуди Халеві (бл. 740 р.) прикладали до навернення Булана, тоді як туманний вираз аль-Масуді «за часів Гаруна ар-Рашида» зарезервований для Овадії⁴¹.

Довгий список хозарсько-єврейських правителів, наведений у «Відповіді», вважають додатковим аргументом на користь раннього прийняття іудаїзму. Важко умістити понад 15 царів у період, менший за століття, — між 861 р. і часом написання «Відповіді» (бл. 955 р.). Маркварт вирішив проблему, оголосивши «Відповідь» середньовічною підробкою⁴², проте такий глобальний скептицизм зараз уже не в моді. Ніхто більше не сумнівається в тому, що обидві редакції, хоч як зіпсовані пізнішими редакторами, походять від автентичного документа X ст. На щастя, ми маємо змогу підтвердити це в частині, що нас цікавить.

Історія прийняття іудаїзму, дуже подібній у Докладній та Короткій редакціях «Відповіді», бракує послідовності. Справді, навернення Булана подається як остаточний перехід Хозарії до іудаїзму. Булан

«привів з Ізраїлю мудреців і ті пояснили йому Тору і як дотримуватися заповідей. Посьогодні ми дотримуємося освяченого віками справедливого закону, хай ім'я Бога святиться навіки. З того дня, як наші батьки прийшли під захист крил Господніх, він підкорив усіх наших ворогів і смирив усі навколишні народи»⁴³.

38 Коковцов П. К. *Еврейско-хозарская переписка*. С. 23–24 (Коротка редакція), пор. с. 30–31 (Докладна ред.).

39 А. Н. Роліак, *Хозарія: Історія єврейського царства в Європі* (Тель-Авів, 1951), с. 141–146 (іврит).

40 Таку точку зору востаннє обстоював: S. Szyszman, *Le roi Bulan et le problème de la conversion des Khazars*, *Ephemerides Theologicae Lovanienses* (33, 1957), 68–76, пор.: Idem. *Les Khazars. Problèmes et controverses*, *Revue de l'histoire des religions* (152, 1957), 174–221. Заперечення див.: Z. Ankori, *Karaites in Byzantium* (New York, Jerusalem, 1959), 64–79.

41 Такий розподіл хронологічних свідчень, напр., у працях Данлопа (*The History of the Jewish Khazars*, 116–170), та, з деякими варіаціями, в Артамонова та ін. Одне з останніх досліджень виділяє 3 стадії навернення: бл. 730, між 799–809 та між 833 та 843 рр., див.: О. Pritsak, *The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism*, *Harvard Ukrainian Studies* (2, 1978), 261–281. Пор.: Idem. *Turkological Remarks on Constantine's Khazarian Mission in the Vita Constantini*, E. G. Farrugia, R. F. Taft and G. K. Piovesana, eds., *Christianity among the Slavs: The Heritage of Saints Cyril and Methodius (Orientalia Christiana Analecta, 231)* (Rome, 1988), 295–298.

42 J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische*, 8–11.

43 Коковцов П. К. *Еврейско-хозарская переписка*. С. 23 (Коротка ред.), пор. с. 30 (Докладна ред.).

Отже, перше навернення було повним й остаточним, а до того ж виявилось досить ефективним з політичної та військової точки зору. Воно забезпечило щасливу долю й добробут країни. Опис реформи Овадії, поданий безпосередньо за цим, виглядає на цьому тлі цілковитою несподіванкою. Про яке дотримання єврейського закону за часів Булана може йти мова, якщо сам цей закон (*din*) було запроваджено лише Овадією? Як розуміти твердження про те, що мудреці Булана навчили хозар Тори та заповідей (що є власне суттю іудаїзму), в той час як головні релігійні інституції вперше було запроваджено іншими мудрецами за Овадією? Опис «навернення» Булана не тільки не готує читача до наступного, другого, етапу, а й робить усі подальші релігійні реформи надлишковими. Це змушує замислитися над тим, чи належать обидва уривки одному автору.

В останніх дослідженнях звістки про Овадію та його реформи сприймаються насторожено. Пітер Голден застерігає, що згадки «царя Обадії» (взято в лапки Голденом — К. Ц.) у «Відповіді» вимагають значної обережності⁴⁴. По можливості слідуючи цій обережній пораді, Новосельцев ледве чи згадує Овадію⁴⁵. Проте не варто покладатися лише на інтуїтивну недовіру, якщо її не підкріплено філологічними аргументами. Їх ми можемо знайти у галахічному трактаті, написаному бл. 1100 р. рабином Єгудою бен Барзілаєм з Барселони, котрий широко цитує Йосифа⁴⁶. Це найраніше посилання на «Відповідь» демонструє, що рабин Єгуда користувався текстом, який значно відрізнявся від того, що дійшов до нас.

Коротко зазначимо, в якому контексті йде цитування. Рабин Єгуда дотримується тієї ортодоксальної точки зору, що після зруйнування Храму будь-які жертвоприношення заборонені, але змушений визнати, що згідно з «Відповіддю» вони практикувалися в хозар. Рабин хотів би заперечити приналежність хозар до іудаїзму — адже «не євреям» дозволено складати жертви Єдиному Богу, — але пізніше відмовляється від цієї думки, переконаний вагомими доказами навернення хозар до іудаїзму. На додаток до «Відповіді царя Йосифа» існує лист, написаний євреєм з Константинополя «його мовою» (очевидно, грецькою), який рабин Єгуда міг читати в перекладі, і який засвідчує, що «хозари навернулися і їхні царі також прийняли іудаїзм». Єгуда бен Барзілай перепрошує за те, що звертається до майже анекдотичних історій, але його логіка ясна: йому

44 P. B. Golden, Khazaria and Judaism, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* (3, 1983), 127–156, див. с. 147–148.

45 Новосельцев. С. 149.

46 Виданий С. Ассафом: Р. Єгуда ал-Барселоні про послання Йосифа, царя хозарів, *Yeshurun* (Berlin, 1924), с. 113–117 (на івриті), перевидано у: Idem. *Meqorot wemehqarim beloldot israel* (Тексти і дослідження з єврейської історії) (Єрусалим, 1946), с. 91–95; текст відтворено у: Коковцов П. К. *Еврейско-хозарская переписка*. С. 127–128. У додатковій замітці (До питання про повідомлення р. Єгуди з Барселони про хозар (*Meqorot wemehqarim*, с. 96–99 (на івриті)) Ассаф гостро критикує Грегуара за його припущення, ніби цитата рабина Єгуди є підрубкою XX ст., і вказує на відкриття рукопису у XVI ст., з якого у XVIII ст. було зроблено копію, використану при публікації документу.

необхідно довести, що хозари були іудеями, щоб показати, що свідчення про жертви, які вони склали, вказує на існування галахічної проблеми і потребує обговорення. Ось чому його міркування завершуються довгим фрагментом «Відповіді» з описом навернення хозар.

З цієї цитати зрозуміло, що обидві редакції «Відповіді» походять від тексту, що зазнав пізніше значних змін: з нього було вилучено всі згадки про жертвоприношення, але посилено іудейську ортодоксальність хозар і давність їхнього навернення. Рабину Єгуді нічого не відомо про царя Овадію та його реформи. Опис Буланового навернення й божого благословення, що зійшло на всіх нащадків царя, переходить безпосередньо у список членів династії Булана. Перелік хозарсько-єврейських царів у ньому набагато коротший, ніж ті, які подано в пізніших версіях.⁴⁷

Єгуда бен Барзілай	Коротка редакція	Простора редакція
Булан	Булан	Булан
–	Відсутні кілька поколінь	
–	Овадія	Овадія
Єзекія	Єзекія	Єзекія
Менаше	Менаше	Менаше
–	Ганука	Ганука
Ісаак	Ісаак	Ісаак
–	Зебулун	Зебулун
Менаше	Менаше	Моше ⁴⁷
–	Ніссі	Ніссі
–	–	Аарон
–	Менахем	Менахем
Веніамін	Веніамін	Веніамін
Аарон	Аарон	Аарон
Йосиф	Йосиф	Йосиф

«Відповідь» Йосифа, процитована Єгудою бен Барзілаєм, нараховує 7 правителів після Булана. У Короткій редакції їхня кількість зростає до 12, у Докладній — до 13⁴⁸. Останній, найбільш роздутий список, працює на користь ідеї, що з'являється тільки у Докладній версії, — про те, ніби Йосиф писав через 340 р. після навернення Булана. Той факт, що додаткові імена правителів не вписано безпосередньо одне

⁴⁷ Кошістом неввірно прочитана одна з літер (у давньоєврейській написання імен Менаше та Моше відрізняється тільки однією літерою).

⁴⁸ Той факт, що перелік царів у тексті Єгуди бен Барзілая короткий, ніж в обох редакціях «Відповіді», зауважений (втім, без коментарів) Поляком (*Хазарія: Історія єврейського царства*. С. 177). Новосельцев суперечить сам собі, коли спочатку пише про те, що текст Єгуди бен Барзілая є «найдавнішим варіантом» «Відповіді» (Новосельцев. С. 5–6), а згодом у параграфі, присвяченому переліку хозарських царів, називає його «більш пізнім списком» (с. 149, зокр. прим. 646, с. 170).

за одним, робить малоймовірним припущення, ніби їх було випущено неухважним копіюстом послання. Скоріше, це вказує на спроби пізнього редактора розширити список за рахунок рівномірно розподілених інтерполяцій. Таблиця унаочнює динаміку поширення списку, але один момент заслуговує особливої уваги. Відсутність царя Овадії в Єгуди бен Барзілая демонструє, що в протографі «Відповіді» про історію хозарського навернення оповідалося так само, як і в нашому анонімному «Листі», тобто, як про одномоментний акт засновника династії. Обидва джерела використовували будь-яку можливість показати хозар як правовірних іудеїв, але про реформи Овадії їм нічого не відомо.

Отже, підсумуємо вищесказане. Офіційне прийняття іудаїзму в Хозарському каганаті може бути датоване 861 роком (незабаром після завершення місії Константина). Воно здійснювалося в один етап, з ініціативи військового вождя, він же цар Булан. Іудейська Хозарія проіснувала лише століття, чим пояснюється незначне поширення іудаїзму серед хозар і невелика кількість згадок про нього у єврейській літературі. Іудаїзм було запроваджено не без попередньої підготовки. Немає нічого неймовірного у твердженні, що євреї спочатку впливали на релігійні звичаї частини хозар через змішані шлюби; я схильний довіряти історії про дружину-єврейку, котра переконала вождя у тому, ніби він є справжнім іудеєм. Цим можна пояснювати твердження аль-Масуді, що Хозарія мала царя-іудея вже в період халіфату Гаруна ар-Рашида (786–809). Згідно з «Листом» вождь був євреєм від народження, хоча й виявив це через довгий час після початку своєї кар'єри. З такої точки зору його можна вважати іудеєм увесь час його правління, а твердження аль-Масуді розцінювати як більш-менш правдоподібне, хоча я б не наполягав, що вже у 809 р. в хозар прийшли до влади царі-іудеї.

3. Наслідки навернення. Хозарсько-єврейські царі

Те що сталося після випробування вір, «Лист» описує так. З Багдада, Хорасана й Візантії почали прибувати євреї, які укріпили хозар у вірі. «Люди тієї землі» призначили одного з «наймудріших мужів» суддею й назвали його хозарською мовою «каган»; «так само призначаються судді і до сьогодні». Люди надали йому єврейське ім'я — Сабріел (його перше, хозарське, в «Листі» жодного разу не згадане), й обрали його царем (арк. 1v. 13–19). Оскільки раніше зазначалося, що перед тим Хозарія царів не мала, навернення до іудаїзму ініціювало суттєві зміни державного устрою.

Цар Йосиф у своїй «Відповіді» не торкається витоків царської влади в Хозарії. Він пише тільки про те, що багато поколінь зійшло після завоювання хозарами своєї землі, перш ніж «тут з'явився» цар Булан (або Болан⁴⁹), котрий шукав

49 У єврейській можливі обидві вокалізації. Більш поширене «Булан» Мінорські виводить з тюркського, де це слово мало значення «лось», «олень» (у: A. N. Poliak, *Хозарія: Історія єврейського царства*, р. 141), пор.: Szyszman, Le roi Bulan та P. B. Golden, *Khazar Studies*,

істинного Бога і, керований побаченим уві сні ангелом, вдався до випробування вір та навернення до іудаїзму. На думку вчених, Булан — перше ім'я царя Сабріела. Оскільки Йосиф не переймався ідеєю «повернення» до іудаїзму, він без вагань назвав свого прабатька його хозарським іменем. Далі Йосиф згадує деталь, що мусила б спантеличити його читача, якщо тільки той не володів додатковими джерелами з хозарської історії. Перед тим як скликати мудреців й розпочати випробування вір, Булан благав ангела з'явитися перед Великим Вождем (*hasar hagadol*) хозар, котрі, будучи язичниками, інакше б не підтримали заходи Булана без його підтримки. Господь звелів ангелу предстати перед Великим Вождем, вождь розповів царю про своє видіння, і тільки після цього Булан міг зібрати слуг та рабів й розпочати навернення. Великий Вождь, безсумнівно, — каган⁵⁰. Каган ніде прямо не згаданий Йосифом, проте в описі навернення він вгадується десь на задньому плані.

Ніякове замовчування царя Йосифа стане зрозумілим, якщо взяти до уваги, що пояснення походження посади кагана в «Листі з генізи» — фальшиве. На початку історії Хозарського каганату саме кагани були його дійсними правителями. Поступове зменшення їхньої ролі подібне до того, що сталося з династією Меровінгів. Традиційно обрані з одного й того самого клану, вони поступово перетворилися на замкнених у власному палаці сакральних гарантів щасливої долі Хозарії. Державні справи перебрав на себе заступник кагана, бек або пех (інша назва — «іша», що походить, вірогідно, від давньотюркського титулу «шад»). Арабські джерела X ст. називають бека царем і наділяють його владою обирати кагана серед членів певного клану, так само, як і страчувати його, якщо він переживав призначений йому термін⁵¹. Таким чином, автор «Листа», хоч і

(Budapest, 1980), 169–171. Схожі іменні форми зафіксовані у двох інших джерелах. Грузинська хроніка (Картліс Цховреба, під ред. С. Квахчішвілі. І. Тбілісі, 1955. С. 249–250 (груз. мов.) оповідає про хозарського воспачальника *Vulč'an* (або *Bluč'an*), котрий не зміг запобігти самогубству нареченої кагана, грузинської принцеси Шушан, і був ним жорстоко покараний. Якщо цей епізод має історичні корені, його треба віднести до VIII ст. Хроніка Ширвана та Дербента (*A History of Sharvan and Darband*, ed. V. Minorsky (Cambridge, 1958), 17, пер. на с. 42) називає хозарського царя, котрий вчинив напад на Баб аль-Аббаб у 901 р., *K.S.A. b. B.L.JAN*. Видавець (р. 106, прим. 1) припускає таку вокалізацію від Булчан і пише, що це має бути «хозарське ім'я або титул» того самого Булч'яна, пор. Р. В. Golden, *Khazar Studies*, 171–173. О. Pritsak, *The Khazar Kingdom's Conversion*, 261, 278 йде далі й ототожнює усі три форми. Він стверджує, що це, скоріше, не власне ім'я, а позначення племені (епонім) «західно-тюркських харизматичних племен» — Барч. Завдяки феномену, названому в алтайській лінгвістиці ламбдасізм, Барч перетворилося на Балч-ан, Болч-ан, згодом — на Болан (що, на думку Прицака, й є правильною вокалізацією єврейського імені). У праці Прицака 1988 р. (*Turkological Remarks*, 296) «західно-тюркські племена» перетворилися вже на «іранський кушецький клан Болчан», проте, як бачимо, в цілому форма збереглася. Треба зауважити, що які б міркування не висловлювалися з приводу походження імен, очевидно, не варто ототожнювати особи, названі у джерелах.

⁵⁰ Див. Коковцов П. К. *Еврейско-хозарская переписка*. С. 76; Новосельцев. С. 136–137.

⁵¹ Щодо появи «діархії» в хозар, див. Новосельцев. С. 134–143, пор.: D. Ludwig, *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches*, 112–201. На фоні загальної згоди, що послаблення влади кагана відбувалося поступово, не цілком зрозумілою виглядає точка зору Пітера Голдена.

повідомляє про кагана, приховує той факт, що предки його володаря Йосифа насправді були вискочками і змістили давню хозарську династію. Щоправда, в його визначенні кагана як верховного судді є частка правди. Єдина влада, яку визнає за каганом Ібн-Фадлан (922 р.) — влада верховного судді, який міг засудити до страти начальників війська, в тому числі і бека, якщо той тікав з поля бою⁵².

Хоча навернення до іудаїзму відбувалося за участю кагана, будучи ініційоване беком, воно посилило позиції останнього, перетворивши його посаду на спадкову. Деталі політичної гри при хозарському дворі нам невідомі, але загальна динаміка змін державного ладу стає зрозумілою, коли її вмістити в хронологічну перспективу, окреслену у попередньому параграфі. Ті, хто датують навернення початком VIII ст., або бл. 800 р., розтягують період занепаду влади кагана на 150–200 рр. У своїй недавній праці Новосельцев стверджує, що влада кагана була підірвана внаслідок нищівної поразки від арабів у 740 р.⁵³ Однак найраніше свідцтво про розподіл влади між «каганом» та «пехом» датоване 830-ми рр.⁵⁴ У «Житті Костянтина» у 861 р. каган приймає візантійського посланця й розсуджує випробування вір, тобто, виступає верховним правителем хозар. На другому місці бачимо «першого радника», без сумніву, бека⁵⁵. Цей опис супроводжується вимушеним зізнанням царя Йосифа про те, що його предок Булан не міг розпочати своєї справи без схвалення «Великого вождя» хозар. Публічність та дієвість влади кагана 860-х рр. різко контрастують з повідомленнями X ст. Ібн-Русте у 920-х рр. залишив чи не перше свідцтво безсилля кагана, «який не користується покорою хозар, а має тільки титул», і «іша» як царя, який «міцно тримає в руках владу та військо, так що не має нікого над собою»⁵⁶. Ібн-Фадлан (922 р.) подає більш детальні відомості: каган

Голден визнає, що з часом функції кагана змінювалися, він «поступово ставав все більше сакралізованою, святою фігурою» (Р. В. Golden, *The Khazars*, 264), проте разом з тим стверджує, що «royauté double», чийми характеристиками є «*kaghanat décoratif*», а також передача реальної влади його заступнику, взагалі є характерною рисою хозарської та тюркської політичної системи. Див.: Р. Golden, *Khazar. Encyclopédie de l'islam*, IV (1978), 1205–1214, див. с. 1210; а також: Голден П. Государство и государственность у хазар: власть хазарских каганов. *Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти*. М., 1993. С. 211–233, зокр. с. 223–227. Голден не пояснює, яким чином змінювалися функції кагана і не пропонує жодних хронологічних рамок цього процесу (див. зокр., Государство, с. 226).

52 Ібн Фадлан. §19, пер. А. П. Ковалевського: *Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.*, Харків, 1956; tr. M. Canard: *Ibn Fadlan, Voyage chez les Bulgars de la Volga* (Paris, 1988), 84–85; пор.: D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, 113.

53 Новосельцев. С. 140; D. Ludwig (*Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches*, 166–168) однак, наводить аргументи на користь більш пізньої дати.

54 Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio* 42, ed. Gy. Moravcsik, tr. R. J. H. Jenkins, (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, 1) (Washington, 1967), 182–183.

55 Житие Константина. С. 97.

56 Ibn Rusteh, *Les atours précieux*, tr. G. Wiet. (Cairo, 1955), 156; пор.: D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, 104. Паралельний опис є в Гардізі (бл. 1050), Gardizi's Two Chapters on the Turks, tr. A. F. Martinez, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* (2, 1982), 109–217, див. с. 152–153. Спільне джерело обох текстів та його дату визначити досить складно. Оповідь про хозар вміщено у серії глав, присвячених степовим народам. В них наведено: повідомлення про

надзвичайно рідко з'являється перед народом і йому залишено залишки судової влади, а аль-Масуді (943 р.) описує його як цілковито ізольованого у своєму палаці іншим царем, який страчує кагана «коли Хозарію спіткає неврожай чи інше нещастя»⁵⁷. Таке швидке погіршення становища кагана у другій половині X ст. завершує процес, що розпочався не два століття, а лише два чи три покоління тому. Зв'язок між наверненням і новою формою правління, як він вимальовується із «Листа», здається цілком слухним.

У будь-якому разі, «Лист» більше не згадує кагана і зосереджується виключно на царях. Дізнаємося, що цар Сабріел уклав мир та підписав угоду з царем аланів, найсильнішим сусідом Хозарії (арк. 1r.21–2v.2). Виходячи з того, що правління Булана перед випробуванням вір (яким здобув для своїх нащадків спадкову владу), було тривалим, можна припускати, що він ненадовго пережив 861 р. Настав мирний період, й наступним згаданим царем є Веніамін, за правління якого візантійський імператор почав підбурювати народи проти Хозарії. Візантійські інтриги не припинялися за часів царів Аарона та Йосифа (арк. 2r.3–17). Автор «Листа» проминає чотирьох царів, згаданих «Відповіддю» Йосифа між Буланом та Веніаміном (у версії Єгуди бен Барзілая): Єзекію, Менаше, Ісаака та другого Менаше. Ця лакуна пояснюється специфічним спрямуванням твору. Його метою не є систематичний огляд історії хозар, він відзначає передусім етапи конфронтації між Візантією та Хозарією аж до їх кульмінації під час написання твору на початку 940-х рр.

Війни, згодом спровоковані Візантією, залишили сліди й в інших джерелах, що дозволяє визначити хронологічні реperi для царювання Веніаміна та його наступників. У списку ворогів Веніаміна одна з назв племен зіпсована, інша не піддається недвозначному витлумаченню, а решта включає «асів» (степових аланів або буртасів), печенігів, турків (узів, огузів або гузів) та візантійців (арк. 2r.5–6)⁵⁸. Майже ідентичний перелік знаходимо у Гардізі, котрий пише про хозар: «щороку вони вирушають [воювати] у країну печенегів, а іноді стається так, що вони вирушають також [в країну] гузів та бурдасів»⁵⁹. Постійні війни,

відчутну ісламізацію волзьких болгар (Ibn Rusteh, *Les atours précieux*, p. 158), що навряд чи було можливим до 922 р. (див. J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische*, p. 24–26); запис про охрещення аланського князя (Ibn Rusteh, *Les atours précieux*, p. 167), що мав місце у 915 р. (див. прим. 64). З іншого боку, тут таки вказано, що Великою Моравією править князь Святополк (869–895), а до того ж обидва тексти не знають міграції печенігів та мадярів, яка докорінно змінила етнічну географію регіону на початку 890-х рр. Можна припускати, що джерело Ібн Русте та Гардізі було скомпоноване в останній чверті IX ст. й не зовсім послідовно редаговано одразу після подорожі Ібн Фадлана 922 р. Не можливо визначити, чи редагувався також і розділ, присвячений хозарам. Трактат Ібн Русте найчастіше датують бл. 903 р., коли, як вказує сам автор, він здійснив паломництво до Мекки, проте це лише *terminus post quem*.

57 Mas'udi, *Les prairies d'or*, §453, tr. Barbier de Meynard et al., 163, пор.: D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, 207–208.

58 Ідентифікацію народів див. у Pritsak, 132–134. П'яте ім'я прочитане Голбом як «БМ», що, за припущенням Придака, було позначенням чорних болгар, які мешкали на Кубані. Втім, прочитання не є певним, а інтерпретація вкрай гіпотетична.

59 Gardizi's Two Chapters on the Turks, tr. Martinez, 154. Ібн Русте у відповідному пасажі (Ibn

описані Гардізі, важко точніше датувати, навіть незалежно від проблематичного датування його джерела. Відомо, проте, що війна між хозарами та узми мала місце незадовго до зими 921/922 рр., коли арабський дипломат Ібн Фадлан відвідав узів, ризикуючи бути виданим хозарам в обмін на полонених узів⁶⁰. З іншого боку, «Лист» згадує узів як союзників, а не ворогів Аарона, сина Веніаміна, у війні близько 932 р. Якщо війну бл. 920 р. було виграно Веніаміном, його царювання припадало на початок X ст.⁶¹

Головним ворогом царя Аарона був його колишній союзник — цар аланів. «Лист» стверджує, що «цар греків підбив його» воювати с хозарами. Вчені пов'язують зміну взаємин двох народів з наверненням аланів у християнство, яке сталося за другого патріархату Миколая Містика (912–925)⁶². Коли почалася війна, точно невідомо, принаймні не раніше 922 р. — інакше про це мав би згадати Ібн Фадлан, котрий перебував тут з дипломатичною місією, метою якої було укладення анти-хозарської угоди між Халіфатом та волзькими булгарами. Та її закінчення точно датується. Аль-Масуді бл. 943 р. писав про те, що «по 320 р. Хіджри (931–932 р.) вони (алані) зрекися нової віри й вигнали єпископів та священників, присланих до них візантійським імператором»⁶³. Це, очевидно, було пов'язане з нищівною поразкою, якої, згідно «Листа», цар Аарон завдав аланам за допомогою гузів. Отже, з цього довідуємося про досить активну політику Аарона на початку 930-х рр.

Розважливий Аарон, захопивши в полон царя аланів, «вшанував його великими почестями й взяв його дочку за свого сина Йосифа». Така політика дала свої плоди: цар аланів залишився вірним союзником Йосифа, сучасника «Романа Грішника» — візантійського імператора Романа I Лакапіна. Довідавшись про примусове хрещення євреїв, Йосиф «знищив багатьох християн»⁶⁴. Роман

Rusteh, *Les atours précieux*, 157, пор. вище, прим. 57) згадує лише щорічні походи на печенігів.

60 Пер. А. П. Ковалевського, *Книга Ахмеда Ибн-Фадлана*. С. 129; Ibn Fadlan, *Voyage chez les Bulgars*, tr. M. Canard, 47.

61 Pritsak (р. 132–137) датує царювання Веніаміна бл. 880–900 рр., оскільки він ідентифікує війни, описані в «Листі», з кампанією початку 890 рр. Тоді хозари в союзі з гузами вигнали печенігів з їхнього давнього місця проживання між річками Волгою та Уралом, див.: Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio* 37, ed. Moravcsik, tr. Jenkins, 166–167. Втім, не варто забувати, що Веніамін у «Листі» воює не тільки з печенігами, а й з гузами.

62 Навернення аланів спочатку відносили до першого патріархату Миколая (901–907), ця дата досі наводиться у: Pritsak, 135 та Кузнецов В. А. *Очерки истории алан*. Орджоникидзе, 1984. С. 204. В сучасних дослідженнях показано, що лист Миколая, в якому він торкається цієї теми, підписано пізніше, а Петро, перший єпископ Алаї, залишив Константинополь не раніше 914 р. Див.: *Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters*, ed. R. J. H. Jenkins and L. G. Westernik (Washington, 1973) (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*), XXIX.

63 Mas'udi, *Les prairies d'or*, §479, tr. Barbier de Meynard et al., 173. Штучна корекція Прицака (Pritsak, 136) на 310 р. після Хіджри (922) неприйнятна.

64 Голб перекладає *sillah* як «покіпчити» й пояснює, що воно тут вжито евфемістично, замість прямого *hishmid* — «знищити» або *harag* — «вбити». Він цитує Книгу Юссипон, де вказане слово вживається в такому значенні, проте зазначає, що в нас немає свідчень про те, що автор нею користувався. Головне значення слова — «жорстоке поводження, пригнічення, руйнування», проте у порівняно поміркованому варіанті, що могло насправді означати пограбування або вигнання. Крім усього іншого, автор «Листа» не мав підстав висловлюватися евфемізмами.

розпочав переслідування євреїв з 932 р., вірогідно, у зв'язку з поразкою християнської місії в Аланії⁶⁵ (так само, як у 860-х рр. Василій I прореагував на прийняття іудейської релігії в Хозарії декретом про християнізацію візантійських євреїв⁶⁶), а в грудні 944 р. його було скинуто з престолу. Йосиф зійшов на престол між цими двома датами, але не пізніше кінця 930-х рр., оскільки в 940 р., як побачимо далі, він був у конфлікті з Романом. Переслідування візантійських євреїв почалися ще за часів Аарона, але молодий цар, на відміну від свого обережного батька, не боявся конфронтації.

Після репресій Йосифа проти християн, Роман послав дари «Хелго, володарю Русі», заохочуючи його напасти на Самкерц (давню Фанагорію, Тмуторокань давньоруських літописів), хозарське місто на східному узбережжі Керченської протоки. Вибір імператора був не випадковий. Тридцять років тому, близько 910 р., руси при підтримці хозар здійснили грандіозний рейд проти мусульманських міст на каспійському узбережжі, але на зворотному шляху їх було зрадницьки перебито мусульманською гвардією хозарського царя⁶⁷. Тисячі русів загинули, а їхні відносини з хозарами ніколи більше не відновлювалися. Отже, інтрига Романа не могла зазнати невдачі: наслідком її були військові акції, описані в «Листі» з такою мірою деталізації, якої не удостоєний жоден епізод, включно з описом навернення (арк. 2r.17–2v.14). Для хозарського єврея, який писав менш ніж через п'ять років після подій, вони були джерелом гордості: візантійцям було завдано ганьби, а «русів підкорено владі Хозарії» (арк. 2v, 14). Перша сутічка з русами зафіксована лише в «Листі», натомість друга серія битв відбулася також у грецьких, латинських, давньоруських та східних джерелах.

Хелго скористався з відсутності хозарського воєводи Самкерца, чий титул звучав як «*rab hashmonai*», і вночі хитрїстю захопив місто. Про напад стало відомо хозарському чиновнику на ім'я Песах, який мав титул *BWLSSY (baliqi)*. Як повідомляє візантійський історик Феофан, описуючи події бл. 700 р., *baliqi* перебував у Босфорі (сучасна Керч), на західному березі Керченської затоки⁶⁸.

65 Див.: A. Sharf, *Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade* (London, 1971), 94–99, де наведено лист венеціанського дожа Петра II до германського імператора Генріха I, прочитаний на ерфуртському церковному соборі влітку 932 р. У ньому вітався недавній наказ візантійського імператора Романа про те, що «всі євреї мають бути охрещеними» (вид. E. Dümmler у: *Gesta Berangarii imperatoris* (Halle, 1871), 158). Оскільки аль-Масуді також називає 931/2 р. датою вигнання християнських священників з Аланії, переслідування євреїв Романом, дійсно, мусило статися зовсім недавно.

66 Щодо цього епізоду див.: G. Dagron, *Le traite de Gregoire de Nicee sur le bapteme des Juifs, Travaux et Memoires* (11, 1991), 313–357. Дагрон (р. 347) припускає зв'язок політики Василія з розповсюдженням іудаїзму в Хозарії.

67 Mas'udi, *Les prairies d'or*, §458–461, tr. Barbier de Meynard et al., 173. Пор. переклад Мінорского (*A History of Sharvan and Darband*, ed. V. Minorsky, 150–153). Точна дата цього інциденту залишається предметом дискусії, див. Новосельцев. С. 212–213.

68 Golb, 116–117, пор. р. 104, доводить, що *rab hashmonai* Самкерца і є *BWLSSY* Песах. Pritsak, 137–138 стверджує, що це окремі посади, і при цьому вважає, що і в Босфорі, і в Самкерці правив *baliqi*. Така думка не спирається на джерела і потребує додаткової аргументації. Голден (*Khazar Studies*, 165–169) уникає співставлення терміну βαλιξι(v) у Феофана (Theor-

Люди Хелго мусили прибути на човнах, як це у звичаях русі, й Песах не міг переслідувати їх морем, оскільки хозари не мали флоту. Натомість він напав на ближні візантійські володіння у Криму. Захопивши три міста та багато поселень, він обложив Херсон.

Опис облоги починається з події, залишеної без пояснення видавцем: вороги «вийшли з землі як хробаки» і «90 з їхніх людей загинули». Вірогідно, захисники Херсона зробили підкоп, сподіваючись вилазкою захопити хозар зненацька. Ця традиційна військова хитрість не вдалася й обидві сторони уклали угоду: Песах погодився не «знищувати» народ Херсона, але «поклав на нього тяжке ярмо». Біблійна ідіома, ймовірно, вказує на військову контрибуцію.

Продовження тексту зіпсоване й реконструкція видавця не робить зміст прозорим. Фрагмент перекладено без коментарів: «Так Песах врятував [Казар від] руки РУСУ. Всіх, хто потрапив йому до рук, він стяв мечем». Незрозуміло, чому контрибуція з Херсона могла посприяти врятуванню Хозарії і хто ці люди, котрих «стинали мечем», якщо це не херсоніти. Деяко змінивши й доповнивши реконструкцію, отримуємо такий текст: «І він врятував [полонених хозар від] рук русів і стинав усіх з них, кого знайшов [у місті] мечем»⁶⁹. Тобто, Песах врятував не всіх хозар, а лише полонених із Самкерцу, приведених русами до Херсону на продаж у рабство. Він стратив русів, яких знайшов у місті, зокрема тих, які залишилися для торгівлі полоненими. Те, що херсоніти віроломно погодилися видати русів хозарам, може пояснити незвичайно жорстоке поводження з містом князя Володимира тридцять із чимось років згодом.

Відплативши Романові, Песах «пішов на битву з Хелго; він воював [чотири] місяці, й Господь підкорив його Песаху». Хелго змушений був повернути усі трофеї, здобуті у Самкерці, а потім був поставлений перед ультиматумом: «Іди й воюй з Романом, як ти воював раніше проти мене, тоді я дам тобі спокій, інакше я помру, але відомщу тобі». Невідомо, якими засобами, але Песаху вдалося примусити Хелго напасти на Візантію. Руси воювали проти Константинополя близько чотирьох місяців на морі. Їхніх найкращих мужів було знищено грецьким вогнем. Хелго «втік, але, соромлячись повертатися до своєї країни, пішов через море у Персію, де загинув сам разом зі своїм військом. Так Русь підкорилася владі Хозарії».

У Продовженні «Хроніки Георгія Мніха» (Амартола) X ст., відомому ще під назвою Хроніки Псевдо-Симеона, детально описаний тільки напад русі на Константинополь за царювання Романа I Лакапіна. Він тривав чотири місяці, з

hanes, *Chronographia*. I, ed. de Boor (Leipzig, 1883), 373) та *BWLSSY* «Листа»; у його деяко абстрактному розгляді кожного з позначень не враховано працю Мінорського, спеціально присвячену даному питанню (V. Minorsky, Balgitz — «Lord of the Fishes», *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* (56, 1960), 130–137).

69 Арк. 2v.3–5: «wayasel [et shbi qazar mi]yad rws wwayak et kol hanimsa'im mihem [ba'ir lepi ha]reb». Повторення у пропонованій видавцем реконструкції підмета (Песах) не спирається на джерело.

червня по вересень 941 р.; русів було розбито у двох морських битвах із застосуванням грецького вогню⁷⁰. Короткі, але незалежні свідчення про ці події залишили також Ліутпранд з Кремони, котрий відвідав візантійську столицю кілька років по тому, та майже сучасне ним «Житіє Василя Нового»⁷¹. З іншого боку, декілька східних джерел, передусім араб Міскавейх, повідомляють про напад русів у 944–945 рр. на Персію, як в той час іменовали західне узбережжя Каспійського моря. Кульмінацією воєнних успіхів русів було захоплення багатого міста Бердаа. Проте невдовзі руси почали помирати через розлад шлунку внаслідок надмірного споживання свіжих фруктів, деяких вбили мусульмани, а їхній вождь загинув у битві. Ті хто вижив, змушені були відступити⁷².

Що така послідовність подій повністю збігається з описаною в «Листі», було помічено одразу після публікації тексту, проте це викликало не задоволення, а радше збентеження. Згідно з давньоруськими літописами напад на Константинополь у 941 р. очолював князь Ігор, тоді як Хелгі-Олег на той час вже багато років як помер. Участь Ігоря у нападі 941 р. підтверджується незалежним джерелом, візантійським істориком X ст. Левом Дияконом, в якого імператор Іоанн Цимісхій (969–976) пригадує Святославу Ігоревичу, що його батько тікав тільки на десяти кораблях, прийшовши в десятки тисячах, і сам став глашатаєм свого нещастя⁷³. Ліутпранд з Кремони також згадує князя Інґера-Ігоря. Яку тоді роль можна відвести Олегу?

Першим спробам узгодити це протиріччя не бракувало уяви, навпаки, схильність дослідників до фантазування була навіть надмірною. Складні династичні викладки мусили показати, що Хелгі є другим іменем Ігоря⁷⁴. Часом Хелгі-Олега оголошували воеводою Ігоря⁷⁵ або ж незалежним руським тмутораканським князем⁷⁶. Потім Коковцов, котрий у першому російськомовному виданні (1913) визнавав історичну цінність «Листа», переглянув свої погляди і

70 *Georgius Monachus Continuatus*, ed. I. Bekker (Bonn, 1838), 914–916.

71 Liutprand, *Antapodosis*, V, 15, ed. J. Becker, *Die Werke Liutprands von Cremona* (Hannover; Leipzig, 1915), 137–139. Відповідний пасаж з «Житія Василя Нового» виданий у: Веселовский А. Н. *Хождение Феодора по мытарствам и несколько эпизодов из жития Василия Нового. Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук*. 53. 1892. С. 65–68. Про дату написання Житія, ймовірно, у 960–х рр., див.: L. Ryden, *The Life of St. Basil the Younger and the Date of the Life of St. Andreas Salos*, *OKEANOS. Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students* [=Harvard Ukrainian Studies, 7] (Cambridge, MA, 1983), 568–586.

72 Miskawaihi, *The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate*, tr. D. S. Margoliuth, V (Oxford, 1921), 67–74. Цей текст більш детально розглядатиметься нижче.

73 *Leo Diaconus*, ed. C. V. Nase (Bonn, 1828), 106, пор. р. 114.

74 Бруцкус Ю. Д. *Письмо хазарского еврея от X века*. Берлін, 1924. С. 30–31.

75 Вперше запропоновано М. Д. Присьоложковим та А. Якубовським (Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа в 332 г. = 943/4 г.: *Византийский временник*. 24. 1923–26. С. 63–92, зокр. с. 89, прим. 1).

76 V. Mosin, *Les Khazars et les Byzantins d'après l'Anonyme de Cambridge*, *Byzantion* (6, 1931), 309–325. У наш час жоден дослідник більше не підтримує думку про руське князівство в Тмуторакані у першій пол. X ст.

поставився більш скептично до нього у другому виданні (1932), що суттєво знизило бажання істориків дати раду новим даним.

Недавнє перевидання «Листа» Голбом та Прицаком викликало нову хвилю теорій, не більш задовільних, ніж попередні. Прицак стверджує, що під Константинополем в даному разі «треба розуміти не столицю візантійської імперії, а скоріше візантійські володіння в басейні Чорного моря». Таким чином, війна Хелго проти Візантії з найбільш значного конфлікту 941 р. перетворюється на невідому з інших джерел сутичку, тоді як антиперська кампанія ідентифікується з походом, описаним аль-Масуді. Обидві акції пропонується датувати 920-ми рр. Втім, прицаковське витлумачення «Константинополя» є штучним, а до того ж його реконструкція перебігу подій цілком залежить від неприйнятної поправки дати вигнання християнських священиків, поданої в аль-Масуді⁷⁷.

Новосельцев слідом за Коковцовим піддає сумніву історичну достовірність «Листа». Він припускає, що автор намагався описати напад на Константинополь 941 р. й наступний похід на Бердаа, однак, пишучи з пам'яті чи з чуток декілька десятиліть після подій, він плував імена та місця подій. Як було показано вище, критицизм Новосельцева ґрунтується на недостатньому розумінні єврейської мови «Листа», а також не враховує даних «конвою» рукопису. Є вагомі причини вважати, що всі деталі оповіді піддаються верифікації, оскільки «Лист» було написано не більше ніж через п'ять років після подій і відправлено посланцю Хасдая ібн Шапруга у Константинополь, де з легкістю могли перевірити усі подробиці. Це не означає, що «Лист» не може містити помилок, але варто пригадати, що пізніші джерела мають більше «шансів на помилку». Літописні оповіді про перших князів набули нинішньої своєї форми щонайраніше через півтора століття після нападу 941 р. і програють у порівнянні з «Листом».

Утім, на щастя, ми не зобов'язані приймати одне свідчення за рахунок іншого. Як я спробую показати, насправді вони не настільки суперечать одне одному. Але спочатку кілька попередніх зауважень щодо природи давньоруських джерел.

4. Недовге князювання Ігоря. Смерть Олега

Часи князів Олега та Ігоря не знали писемних джерел. Усна традиція про них дійшла до нас у складі компіляцій значно пізнішого часу. Головною тут є «Повість временних літ», твір початку XII ст., текст якої з небагатьма варіаціями відбився у кількох зводах XIV–XV ст. Відмінні, але близько споріднені відомості з давньоруської історії подає також молодша редакція. Обидва літописи ретельно досліджувалися поколіннями вчених, оцінки яких досить сильно розходяться у багатьох пунктах. Я не байдужий до більш-менш недавніх дискусій з цієї

⁷⁷ Див. Pritsak, 138–142, по р. прим. 65.

тематики, однак в основу даного дослідження покладений підхід до текстів, започаткований базовими працями О. О. Шахматова, що нині превалює в науці.

За винятком двох договорів з греками (доданих тільки у ПВЛ), оповідь про обидва князювання у вказаних літописах походить з одного спільного тексту. Природа цього нині втраченого джерела, охрещеного О. О. Шахматовим *Начальним сводом*, нещодавно досліджувалася О. В. Твороговим. Вчений показав, що цей текст був близький до того, що нині читається у НПЛ⁷⁸. Щоб спростити виклад, надалі я обмежу своє дослідження останнім джерелом, не беручи до уваги переробки автора ПВЛ.

Начальний звід, укладення якого О. О. Шахматов датував 1090-ми рр., не був першою спробою написання давньоруської історії. Звід мав структуру хроніки, оповідь було розподілено на річні статті. Втім, в ньому можна виділити тексти більш раннього походження, вірогідно, початку XI ст., які не мали річної хронологічної сітки і являли собою суцільне нарративне полотно. Найбільший нарратив, названий М. М. Тихомировим «Сказанням про руських князів X ст.», оповідав про Ігоря та його нащадків. Цей початковий короткий опис князювання Ігоря згодом в літописах було поділено на роки за допомогою «примітивної інтерполяції» незаповнених річних статей, що можуть бути легко вилученими з тексту⁷⁹.

Статус Олега по-різному визначений у НПЛ та ПВЛ. У першому тексті він виступає воєводою Ігоря. Другий змальовує Олега князем-регентом, призначеним батьком Ігоря, Рюриком, піклуватися про його малолітнього сина (Олег, втім, правив і після того, як Ігор досяг зрілого віку). Вважається, що редакція НПЛ ближча до протографу обох сводів. Принаймні, вона точніше передає зміст, тим часом як ПВЛ суттєво його переробляє⁸⁰. Разом з тим не має сумнівів у тому, що Олег був повноправним володарем. Його договір з греками 911 р. переконує в тому, що він був незалежним правителем⁸¹. Розбіжності у викладі обох текстів легко пояснити. Історіограф XI ст. позбавив Олега титулу князя, оскільки той не мав права на престол Рюрика, легендарного засновника династії руських князів. Автор ПВЛ, котрому на початку XII ст. потрапив у руки договір 911 р., включив його до своєї компіляції, а відтак, мусив адаптувати літописну нарацію до відомостей, вміщених в новому документі⁸². Таким чином, літописи

78 Творогов О. В. Повесть временных лет и Начальный свод (текстологический комментарий). *ТОДРЛ*. Т. 30. 1976. С. 3–26.

79 М. М. Тихомиров та Я. С. Лур'є початок систематичних щорічних літописних записів датують 1060-ми рр. Див.: Тихомиров М. Н. Начало русской историографии. *Вопросы истории*. 1960. № 5. С. 41–56, зокр., с. 50–56; Лур'є Я. С. Проблемы изучения русского летописания. *Пути изучения древнерусской литературы и письменности*. Л., 1970. С. 43–48, зокр. с. 47.

80 Див.: Творогов О. В. Повесть временных лет и Начальный свод. С. 15–16.

81 Договір з греками іменує Олега «великим князем». Щодо цього титулу, значення якого не було точно визначеним, як це часто вважається, див.: W. Vodoff, La titulature des princes russe du X au début du XII siècles et les relations extérieures de la Russie kiévienne, *Revue des études slaves* (55, 1983), 139–150.

82 ПВЛ називає Олега родичем Рюрика і навіть приписує йому гордість за свою причетність до князівського роду: «аз емь роду княжа» (ПВЛ. С. 19–20). Проте порівняння

виявляють принципову амбівалентність статусу Олега як князя-вискочки, а разом з тим «наставника» легітимного правителя — Ігоря. Як спробуємо далі показати, ця двозначність, яку більшість вчених намагаються усунути за допомогою більш чи менш сміливих спекуляцій, — найнеобхідніший елемент для розуміння подій 941 р.⁸³

Відрізняються й дати правління Олега та Ігоря. У НПЛ початок князювання Олега (або, що одне й те саме, номінального правління Ігоря) не відзначено, однак смерть Олега віднесено до 922 р. Самостійне правління Ігоря продовжується 24 роки (922–945). Укладач ПВЛ краще відпрацьовує хронологію. Кожному князю виділено по 33 роки правління: Олегу — 879–912, Ігорю — 912–945. Таку епічність рахунку років встановлено Шахматовим⁸⁴, проте у більшості сучасних досліджень з давньоруської історії переважає буквально прочитання⁸⁵.

Я не вважаю за необхідне зупинятися на штучній хронології раннього періоду (до смерті Ігоря у 945 р.⁸⁶). Літописець встановлює «початок землі Руської» з 6360/852 року, який він помилково прийняв за перший рік правління візантійського імператора Михайла III (842–867), оскільки перша згадка про русь,

з паралельним текстом НПЛ (НПЛ. С. 107) вказує на вторинний характер цієї спроби легітимації влади Олега.

- 83 Задовільне розв'язання питання характеру взаємин Олега та Ігоря утруднене, що спонукало деяких дослідників повністю відокремити князів один від одного. Напр., В. А. Пархоменко (*У истоков русской государственности (VIII–XI вв.)*. Л., 1924. С. 70–76) збудував на цьому ґрунті застарілу вже теорію про існування «незалежного центру» в Азовській Русі і вважав Олега правителем цієї «південно-східної Русі» й сучасником Ігоря, київського князя-завойовника. На відміну від нього, Б. О. Рибаків (*Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* М., 1982. С. 310–315) вважав Олега варязьким «находником», що хитрїстю захопив Київ, познупався над невинними слов'янами й повернувся до своєї Ладоги. Ігор, слов'янський князь, правив у Києві дещо пізніше і не має жодного відношення до цього антигероя. Pritsak (р. 60–71) дотримується теорії «втраченого покоління». Олег та Ігор, на його думку, належали до одного «харизматичного клану», проте Олег помер у 920-х у Персії, Ігор, справжній завойовник Києва, почав свою кар'єру у 930-х, а ім'я безпосереднього пастушка Олега невідоме. Ще більше теорій приймають свідчення літопису про родинні зв'язки між Олегом та Ігорем. Втім, як на мене, немає особливого смислу в тому, щоб втискувати літописну традицію в теоретичні конструкції.
- 84 Згідно з приблизними підрахунками О. О. Шахматова, вокняжіння Ігоря в Києві відбулося у 940 р. (*Очерк древнейшего периода истории русского языка*. Пг., 1915. С. XXXII–XXXIII). У недавніх студіях О. П. Толочко також відзначає, що «сакральне число 33» має небагато спільного з реальним рахунком років правління кожного князя (До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX–X ст. *Археологія*. 1990. № 1. С. 51–63, зокр. с. 56).
- 85 Досить репрезентативний огляд правлень Олега й Ігоря можна знайти у: *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*, vol. 14 (1979), 135–138: «Igor» (W. K. Hannak); vol. 26 (1982), 1–7: «Oleg» (Th. S. Noonan). Про Олега див. також: Новосельцев А. П. Образование Древнерусского государства и первый его правитель. *Вопросы истории*. 1991. № 2–3. С. 3–20.
- 86 Важливою для розуміння методів та джерел датування у ранніх літописах та хроніках є недавня праця I. Sorlin, Les premières années byzantines du Récit des tems passés, *Revue des études slaves* (63, 1991), 9–18.

знайдена ним у перекладній грецькій хроніці, припадала на його царювання. Після того в його розпорядженні було три імені: Рюрик, Олег та Ігор, якими він мав заповнити майже все століття, аж до 940-х рр. (коли грецькі джерела надали йому іншу датовану згадку), а також текст «Сказання про руських князів», не розбитого на річні статті, що й обумовлює спроби укладача збільшити час правління Ігоря та Олега. Це міркування не є новим, але, мені здається, існує досі не зауважений пункт. А саме, те, що опис Ігорового князювання містить усі необхідні елементи для встановлення реальної хронології.

У НПЛ самостійне правління Ігоря починається з 6430/922 р. після епічного походу Олега у передмістя Константинополя та його містичного зникнення. Літописець пише, що йому точно не відомо, куди пішов Олег і де він насправді загинув (я ще повернуся до цього питання). Ось історія правління:

«Игорь же съдѣше в Киевѣ княжа, и воюя на Древляны и на Угличѣ. И бѣ у него воевода именовъ Свѣнделдъ, и примучи Угличѣ, възложи на ня дань, и вдасть Свѣнделду. И не вдадѣшется единъ град, именовъ Пересѣчень, и съде около его три лѣта, и едва взя. [И бѣша съдѣше угличѣ по Днѣпру вьнизъ, и посемъ приидоша межѣ Бѣгъ и Днѣстръ, и съдоша тамо]⁸⁷. И дасть же дань деревьскую Свѣнделду, и имаша по чернѣ кунѣ от дыма. И рѣша дружина Игоревѣ: “Се даль еси единому мужевѣ много”. По сем скажемъ вѣ преклочившихся лѣтех сих».

Наступні 17 річних статей (6431–6447) незаповнені, помічені тільки вступною формулою «в літо таке-то», за якою нічого не вписано. Під 6448/940 р. читаємо: «В се лѣто яшася Уличи по дань Игорю, и Пересѣчень взят бысть. В се же лѣто дасть дань на них Свѣнделду». 6449 р. незаповнений, під 6450: «Вдасть дань деревьскую Свѣнделду тому же»; 6451–6452 — не заповнені.

Скарги Ігорової дружини, перервані у 6430/922 р., продовжуються у 6453/945. «В то же лѣто ркоша дружина ко Игоревѣ: отрочи Свѣнльжи изодѣлися суть оружиемъ и поргы, а мы нази, а поиди, княже, с нами на дань, а ты добудеши, и мь». Ігор вирушив зі своїм військом, і зібрав насильно другу данину, а тоді розпустив більшу частину війська й повернувся «з малою дружиною» втретє, «желая болшаго имѣния». Древляни захопили князя і стратили.

Мета редакторської обробки первісного цілісного нарративу ясна. Укладач намагається розтягнути більш ніж на 20 років порівняно коротке оповідання. Проте варто тільки виключити незаповнені роки й очевидно пізні записи 6448 та 6550 рр. (в яких повторено пасажі, записані на своєму місці раніше) й отримаємо початковий текст. Відновлений нарратив має несуперечливий характер а також прозору внутрішню хронологію.

Ігорове правління розпочинається з походів проти древлян — племені на захід від Києва, та проти уличів, що жили на нижньому Дніпрі. Уличі не змогли

87 Я відзначив дужками те місце, що є безсумнівною інтерполяцією, включеною на якомусь з етапів у «Сказання».

чинити опір, підкорилися й почали сплачувати данину, яку Ігор передав Свенельду. Несподівана затримка була викликана облогою Пересічена, що тривала три роки. Пересічен традиційно вважається містом в землі уличів, що впливає нібито з запису 6448/940 р., де капітуляцію уличів пов'язано із захопленням Пересічена. Проте, якщо не звергати уваги на цю інтерпольовану редактором статтю, а йти лише за логікою оповідання, Пересічен має бути ідентифікований як місто в землі древлян. Саме вони почали сплачувати данину в рік, коли місто здалося⁸⁸. Цього року древляни платили данину двічі. Спроба Ігоря стягнути її втретє призвела до його загибелі.

З відновленою оповіді легко визначити тривалість князювання Ігоря. Облога Пересічена почалася на першому році правління Ігоря і тривала три роки. Тому в оригіналі нарації, яку автор НПЛ дещо змінив, Ігор правив лише 3–4 роки. Якщо ми порахуємо у зворотному порядку, від передчасної смерті Ігоря у 945 р., початок його правління треба датувати 941 р. Це рік, коли згідно «Листа з генізи» його попередник Олег залишив свою країну і більше її не побачив. Історія князювання Ігоря у «Сказанні про руських князів» так само коротка, як і його правління⁸⁹. Таким чином, протиріччя між «Листом» та літописом виникають тільки завдяки доданій в літописі абсолютній хронології, яка спростовується внутрішніми даними тексту.

88 Про уличів на нижньому Дніпрі див.: Седов В. В. *Восточные славяне в VI–XIII вв.* М., 1982. С. 130–132. Місцезнаходження Пересічена точно не визначене, проте пізніші літописні згадки вказують на те, що місто знаходилося недалеко на південь від Києва. Див. Рыбаков Б. А. Уличи. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры.* 35. 1950. С. 3–17, зокр. с. 6–7. Отже, Пересічен мав знаходитися в землі древлян. Задля узгодження суперечностей літопису Рыбаков постулює подвійну міграцію уличів, спочатку з нижнього Дніпра на північ до Києва, а потім з-під Києва у південно-західному напрямку в межиріччя Буга та Дністра. У такому вимушеному ході більше не має потреби.

89 Що Ігор помер молодим, свідчить ще одна деталь. Літопис оповідає тільки про одного його сина, до того ж, вказує на те, що він був «детеск». Спис, кинутий ним перед початком битви з древлянами, пролетів «сквозе уши коневі», скоріше за все, йому не було ще 12 (пор.: I. Sorlin, *Le témoignage de Constantin VII Porphyrogénète sur l'état ethnique et politique de la Russie au début du X siècle, Cahiers du monde russe et soviétique* (6, 1965), 147–188, див. с. 153, прим. 4). Вдова Ігоря Ольга також була молодою. Після покарання її чоловіка древляни мали наміри видати її заміж за свого князя Мала, згодом візантійський імператор під час візиту Ольги до Константинополя також захопився нею і пропонував їй одруження. Про це оповідається одночасно в НПЛ (с. 110–114) та ПВЛ (с. 42–45). Разом з тим, останнє джерело датує одруження Ігоря та Ольги 903 р. (с. 23), а подорож Ольги до Константинополя — 955 р. (с. 44–45). Це мало б означати, що княгиня народила Святослава сорокарічною і була привабливою ще у 60 років. Немає жодних сумнівів в тому, що літописна оповідь про Ольгу великою мірою легендарна. Однак хотілося б підкреслити протиріччя між відомостями про молодість і вроду вдови Ігоря у «Сказанні» та пгучною хронологічною сіткою в літописі. Цю проблему намагалися розв'язати різним чином. Напр., Д. Вернадський (G. Vernadsky, *Kievan Russia* (New Haven, 1948), 32–35), щоб узгодити повідомлення «Листа» і уникнути мало-мовірного припущення про те, що Ольга народила свого першого сина у п'ятдесяти-шістдесятирічному віці, пропонує вважати «Хелгу» старшим сином Ігоря та Ольги (бідного хлопця ніби-то послали на смерть у Персію).

Те, що самостійне правління Ігоря не могло початися до 941 р., дає можливість відновити події першої половини 940 рр. Поява руського князя Олега у «Лісті» не повинна більше дивувати. Діархія Олега та Ігоря, з усією двозначністю їхніх взаємин, є ключем до подій 941 р. Вони вдвох очолювали руський флот⁹⁰. І хоча нам не відомі обставини, за яких Олег приєднався до молодого «сина Рюрика», неважко з'ясувати, як влітку 941 р. цей союз розвалився.

Давньоруські літописи запозичили опис походу 941 р. з перекладних грецьких джерел: «Продовження хроніки Георгія Мніха» та «Життя св. Василя Нового». Перше описує дві морські баталії — на підступах до Константинополя у червні й біля берегів Малої Азії у вересні. Останнє головну увагу приділяє другій події. Літописці, втім, особливим чином переробили відповідні пасажі цих текстів. Вони послідовно вилучили згадки про другу битву і «спрямували» тих русичів, хто врятувався від грецького вогню, до Києва. Літописці намагалися узгодити відомості своїх джерел з руською традицією, де похід 941 р. було редуковано до першої битви⁹¹. Смысл такої операції пояснює свідчення Ліутпранда з Кремони. Ліутпранд описує тільки першу битву і вказує, що Ігор втік одразу ж після першої поразки⁹². Нема нічого дивного в тому, що нащадки Ігоря обрали за краще не згадувати про те, як він тікав, залишивши більшу частину свого війська⁹³.

У червневій битві декілька човнів, в тому числі й Ігорів, відокремилися від флоту русів. Вони змогли дістатися берегів Фракії, а згодом повернулися до Києва. Решту руського флоту витіснили до азійського берега Босфору. Доки вони трималися мілководного узбережжя, важкі військові кораблі Візантії не могли їх атакувати; руси пограбували прибережні міста на схід аж до Пафлагонії. Згодом становище змінилося: прибули головні сили візантійського війська й змусили збігтися русів у човни. У вересні вони зробили відчайдушну спробу прорватися через узбережжя Фракії, але були відбиті й понесли великі втрати. «Продовження Георгія Мніха» розповідає, що ті, хто вижив, втікали всю ніч,

90 Подібних висновків дійшла також N. K. Chadwick, *The Beginnings of Russian History: an Enquiry into Sources* (Cambridge, 1966), 48–64, хоча вона аргументує це інакше.

91 Половой Н. Я. К вопросу о первом походе Игоря против Византии (сравнительный анализ русских и византийских источников). *Византийский временник*. 18. 1961. С. 85–104; Щапов Я. Н. Русская летопись о политических взаимоотношениях Древней Руси и Византии. *Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе*. М., 1972. С. 201–208. Щапов не враховує статтю Полового, хоча й цитує більш ранню працю і повторює більшість висновків останнього. Немає доказів на доведення гіпотези Щапова про те, що опис князювання Ігоря має джерелом не усну традицію, а текст, написаний за часів Ігоря.

92 *Antapodosis*, V, ed. Becker, 138–139.

93 Помічено також, що в НПЛ напад на Константинополь передусь смерті Олега (922 р.), хоча опис запозичений з Продовження Хроніки Георгія Мніха (Амартола), що має точну дату, 941. Автор Начального зводу, запозичивши цей опис, випустив дату, а відтак, міг помістити похід перед зникненням Олега. Вірогідно, наприкінці XI ст., коли укладався Начальний звід, на Русі ще не забули, що невдалий напад на Константинополь мав місце ще за часів діархії Олега та Ігоря. Таке припущення найкраще пояснювало б хід роботи літописця. Тоді це ще один приклад пристосування усної традиції і свідчень перекладних грецьких джерел.

не уточнюючи, проте, куди⁹⁴. Оскільки ж кораблі русі не призначалися для плавання у відкритому морі, а шлях на захід було заблоковано, вони могли плисти тільки вздовж східного узбережжя Чорного моря маршрутом, який привів би до хозарської фортеці на вузькій керченській протоці. Якщо руси вийшли в море у вересні від берегів Пафлагонії, вони ледве досягли б Керчі до зими, з настанням якої плавання по Чорному морю ставало надто небезпечне. Олег не мав іншого вибору, як просити своїх нових союзників-хозар надати їм безпечного притулку (тоді як Ігор цілу осінь, зиму і весну порядкував без співправителя). У цей час, гадаю, Олег дізнався, що він у Києві небажаний.

У «Листі» сказано, що Олег соромився повертатися в Русь після стількох поразок. Натякається ніби він спробував взяти реванш у новій кампанії. Проте, як можна здогадатися, якби Олег і хотів повернутися, Ігор не сприяв би його бажанню. Кількаразове передавання данини Свенельду свідчить про те, що князь намагався убезпечитися від можливої загрози. Прикметно, що перший похід Ігоря був спрямований проти уличів, що сиділи на нижньому Дніпрі, і його військо стало так, щоб перешкодити Олегу піднятися Дніпром до Києва. Олег, втім, не збирався повертатися, застосовуючи силу, і можна зрозуміти, чому. Його харизма була досить сильною, щоб після двох тяжких поразок зберегти вірність свого оточення, проте змусити дружину воювати проти «сина Рюрика» й киян — значило піддавати ці почуття тяжкому випробуванню. Відтак Олег вирішив замість цього здійснити напад на Персію. Такий курс імпліцитно підтверджується свідченнями «Життя св. Василя Нового» про те, що більшість русів з Малої Азії були не в стані дістатися до своєї країни і гинули від діареї. Життє побіжно вказує на якусь жахливу хворобу шлунку, що, за Міскавейхом, була головною причиною загибелі русів в Бердаа.

На завершення цих студій — кілька спостережень про нашестя на Азербайджан. Наше головне джерело, Міскавейх, датує прибуття русів 332 роком Хіджри (4 вересня 943 — 23 серпня 944), а відповідно, напад традиційно датували 943/4 р.⁹⁵ Згодом було помічено, що Міскавейх в оповіді про руський похід згадує про смерть Еміра Тузуна, і через кілька сторінок наводить дату події — серпень-вересень 945 р. Відповідно, в останніх працях рік, вказаний Міскавейхом, ігнорується й напад русів датовано 945/6 р.⁹⁶ Таке радикальне рішення, втім, недостатньо обґрунтоване. Уважне прочитання свідчень Міскавейха реабілітує його хронологію. Автор вказує, що руси залишалися в Бердаа досить довгий час (джерело, написане незабаром після їхнього походу, подає термін —

94 *Georgius Monachus Continuatus*, 916.

95 Напр., Н. Я. Половой (О дате второго похода Игоря на греков и похода русских на Бердаа. *Византийский временник*. 14. 1958. С. 138–145, зокр. с. 142–146) обстоює положення, що руси залишалися у Бердаа з вересня-жовтня 943 р. по березень-квітень 944 р.

96 Новосельцев А. П. Русь и государства Кавказа и Азии. Папуто В. Т. *Внешняя политика Древней Руси*. М., 1968. С. 99–106, див. с. 101–103; W. Madelung, *The Minor Dynasties of Northern Iran*, R. N. Frye, ed., *The Cambridge History of Iran*, IV (Cambridge, 1975), 233–234.

один рік⁹⁷) і що вони почали відступати приблизно в той час, як стало відомо про смерть Тузуна⁹⁸. Не залишається сумнівів, що руси прийшли десь влітку 944 й відступили у вересні 945.

Руси не могли б вивести свої човни в Каспійське море без сприяння хозар. Більше того, епічний опис цього походу в славетного перського азербайджанського поета Нізамі (бл. 1200 р.) називає бургасів, аланів та хозар у складі війська русі. Участь у поході аланів, найближчих союзників хозар, незалежно від цього підтверджується свідченнями Бар Гебреуса. Таким чином, є вагомі причини вважати, що похід русі був здійснений в союзі з хозарами або принаймні за їх підтримки⁹⁹.

Влітку 944 р., в той самий час, коли війська русів напали на Бердаа, київський князь русів Ігор уклав новий договір з Візантією. Не зважаючи на те, що він був не так вигідний, як договір 911 р., він відновлював статус Русі як торгового партнера та військового союзника Імперії¹⁰⁰. Якщо припускати (як це назагал робиться вченими), що обидві акції мали одне джерело, такий збіг у часі важко пояснити. Про ворожнечу Хозарії та Візантії повідомляє не тільки «Лист з генізи» (бл. 949 р.), але й Константин Багрянородний у своєму «Управлінні імперією» (952 р.), котрий згадує про хозарську загрозу нападу на Херсон й перераховує ті народи, яких можна підбурити напасти на Хозарію і відволікти таким чином від походів на Імперію¹⁰¹. Як же могло статися, що Русь одночасно виступала союзником обох сторін? Відповіді на це варіюються. Половой пише про союз русі з Хозарією у 943 р., а з Візантією у 944 р., проте запропоноване рішення спирається на зміщення датування походу на Бердаа на один рік раніше¹⁰². Новосельцев у своїх ранніх роботах вважав похід спрямованим проти

97 Див. історичну компіляцію Аль-Мутаххара б. Тагіра аль-Макдісі, написану у 966 р., видану і перекладену С. Нuart під назвою *Livre de la Création et de l'histoire attribué à Abou-Zéïd Ahmed b. Sahl al-Balkhi* (Paris, 1899–1919), IV, 66. Пасаж, що нас цікавить, вперше відзначив В. М. Бейліс (Народи Восточної Європи в кратком описании Мутаххара аль-Макдіси (X в.). *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*, под ред. А. С. Тверитинова. Т. II. М., 1969. С. 304–311).

98 Русі прибули в Бердаа, розбили місцеві сили, помирали у величезній кількості від діареї і все ж таки відбили атаки Маржубана ібн Мухаммада, котрий кілька разів набирав нових рекрутів. Ця частина оповіді Міскавейха охоплює практично весь період перебування русів у місті. Потім Маржубана відізнали в інше місце, де він і довідався про смерть Тузуна. У цей же час заступник Маржубана затішався біля Бердаа і продовжував військові дії проти репти русів, котрі врешті вирішили забрати здобич й відступити.

99 Це свідчення проаналізовано Н. Я. Половим (О маршруте похода русских на Бердаа и русско-хазарских отношениях в 943 г. *Византийский временник*. 20. 1961. С. 90–105, див. с. 92–98).

100 Про дату та обставини укладення договору див.: I. Sorlin, *Les traités de Byzance avec la Russie au X siècle*, *Cahiers du monde russe et soviétique* (2, 1961), 313–360, 447–475. Праця А. Н. Сахарова (*Дипломатия Древней Руси (IX — первая половина X в.)*. М., 1980. С. 209–258) має цінність лише як бібліографічний огляд.

101 *De administrando imperio*, 10–12, ed. Moravcsik, 62–65. Вказано, що з Хозарією можуть воювати гузи, алани та чорні булгари.

102 Половой (О маршруте похода русских на Бердаа). Див. також плутаний екскурс Артамонова (*История хазар*. С. 375–384). Вчений розв'язує проблему, відокремлюючи русів-слов'ян від русів-скандинавів. Ігор ніби-то звільнив останніх від походу на Бердаа і хозари дозволили їм

Візантії (руси, ніби-то, збиралися напасти на неї через Закавказзя!), але в останній праці він пише про спільні дії русів та Візантії. Хозарія ніби-то була настільки слабкою, що не могла протистояти вторгненню русів у саме серце країни. Остання інтерпретація була б переконливою, якби існували докази занепаду Хозарії, окрім особистого переконання Новосельцева (хоч би як часто висловлюваного)¹⁰³. Наступний «глухий кут» накреслено Літаврїним — він пропонує «відкласти» епізод в Бердаа, ніби запис можна було просто викреслити¹⁰⁴.

«Лист з генізи» усуває ці суперечності, демонструючи, що Олег, котрий пішов на Персію після поразки під Константинополем, ніколи не повертався до Києва, і таким чином, не має жодного відношення до Ігорової політики примирення з Візантією. Два війська пішли різними шляхами. Розрив Олега та його дружини з Києвом пояснює незвичайну поведінку русів у Бердаа, яка дуже вразила Мискавейха. Замість того, щоб грабувати підкорене місто, руси заявили його мешканцям: «Ніяких суперечок з приводу релігії. Ми вимагаємо тільки вашої покори: наш обов'язок ставитися добре до вас, а ваш — зберегти лояльність по відношенню до нас»¹⁰⁵. Зміст заяви абсолютно ясний: руси мали намір залишитися в Бердаа. Треба мати багату уяву, щоб розглядати напад на Азербайджан як частину політики Ігоря по розширенню своєї імперії від Ладози на півночі до берегів Каспійського моря¹⁰⁶. Насправді ж руси намагалися знайти новий дім в Бердаа, оскільки вони втратили старий, і тільки стійкий опір місцевого населення та військові зіткнення змусили їх відмовитися від цієї мирної політики та перейти до пограбувань, а згодом, відступити.

Літописи демонструють повну невизначеність місця та обставин Олегової смерті. Автор ПВЛ пише про те, що князь помер у Києві і його могила знаходиться на горі Щекавиця¹⁰⁷. Укладач знає про могилу Олега в Ладозі, на півночі, але водночас не заперечує такого припущення: «інші кажуть», що Олег «пішов за море» і помер там¹⁰⁸. Третю версію кончини Олега знаходимо в «Листі з генізи»: «він пішов через море до Персії і там він та все його військо загинули». У літописах збереглися тільки слабкі відлуння реальних подій, а

пройти через свої землі, не зважаючи на союз Ігоря з Візантією, оскільки вирішили, що вони діють «всупереч політиці Ігоря». До того ж хозари ніби-то були надто перелякані, щоб намагатися перешкодити русам.

103 Новосельцев А. П. Русь и государства Кавказа и Азии. С. 102–103; Його ж. *Хозарское государство*. С. 218–219. Автору полюбилася теза про занепад Хозарії наприкінці IX ст., див. напр., *Хозарское государство*. С. 61, 100, 109, 133 та ін. Він відкидає свідчення «Листа» та «Відповіді», що Хозарія була могутньою у середині X ст., страх Константина Багрянородного перед нападом хозарів на територію Імперії також не справляє враження на Новосельцева. Більш урівноважений погляд див.: Th. S. Noonan. Byzantium and the Khazars: a Special Relationship?, J. Shepard and S. Franklin, eds., *Byzantine Diplomacy* (London, 1992), 109–132.

104 G. G. Litavrin, Die Kiever Rus' und Byzanz im 9. und 10. Jahrhundert, *Byzantinische Forschungen* (18, 1992), 43–59, див. с. 56, прим. 39.

105 Miskawaihi, *The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate*, tr. Margoliouth, 68.

106 Така, в головних ризах, ідея Н. Я. Полового.

107 ПВЛ. С. 30.

108 НПЛ. С. 109.

«Лист» надто побіжно повідомляє про них, й лише Міскавейх викладає повну історію. Після того як руси почали гинути від діареї й вийшли за межі міста, Маржубан ібн Мухаммад спробував розбити їхнє військо. Він наздоганяв їх кілька разів, проте кожного разу зазнавав поразки. Тоді він застосував військову хитрість: інсценізував втечу, а потім нападав на русів із засідки. Руси билися пішки, як то у їхніх звичаях, а командир їхав на ослі (його ім'я в цьому тексті не згадане). Олегу на той час не могло бути менше 60 років, і, звісно, він мав надавати перевагу такому способу пересування. В черговій сутичці командир русів та 700 його людей було вбито. Так загинув Олег під стінами Бердаа наприкінці 944 р. або на початку 945. Того ж року перед закінченням зими Ігор залишив Київ з невеликим військом і намагався стягнути третю за рік данину з древлян. Древляни схопили його й прив'язали до двох нахилених одне до одного дерев. Коли дерева розігнулися, тіло Ігоря було розірване на шматки¹⁰⁹.

5. Епілог

Початок другої половини X ст. ознаменувався двома значними подіями. Близько 910 р. хозари перерізали русів, що поверталися зі здобиччю з великого походу на Каспій. Хозарський цар міг звинувачувати у різні свою ісламську гвардію, яка вчинила це на власний розсуд, проте лиху справу було зроблено. Східний шлях, що все попереднє століття служив русам для торгівлі (а також для походів) не міг більше вважатися безпечним. У 911 р. Олег підписав договір з Візантією, що забезпечував якийсь військовий союз, але головним чином і на дуже вигідних умовах врегульовував руську торгівлю в Константинополі. Можливо, він зробив це для того, щоб забезпечити ринок руського експорту після того, як традиційний торговий шлях був перекритий. Можливо, навпаки, цар Хозарії вирішив поставити русь на місце після того, як дізнався про їх стосунки зі своїм ворогом, Візантією. Але навіть якщо між цими двома подіями відсутній причинний зв'язок, їхній збіг є симптоматичним. Зростаюче багатство Константинополя (так зване «македонське відродження») підвищило його комерційну привабливість для русів. Потреба забезпечити опорні пункти вздовж Дніпра підштовхнула русів до зіткнення з хозарами.

Такі перемини в дипломатії з відповідними змінами політичної географії сучасних України та Росії мають бути темою іншої статті. Метою цієї роботи було встановлення хронологічних рамок для обох дійових осіб, Хозарії та Русі.

Навернення хозар до іудаїзму може бути датоване бл. 861 р. Правління хозарських царів-іудеїв виявилось коротшим, ніж це вважалось раніше. Чотири царі — Єзекія, Менаше, Ісаак та другий Менаше правили з 860 по 900 рр. Три царі займали хозарський трон у першій половині X ст. Веніамін, вірогідно,

109 Літописи мовчать про жахливі деталі страти Ігоря, про це оповідає Лев Диякон.

правив до поч. 920-х рр., Йосиф успадкував трон Аарона наприкінці 930-х, і його правління продовжувалося до 955 р.

Що стосується Русі, Олег мав князювати з 911 по 941 р. Він втратив верховну владу під час невдалого нападу на Візантію влітку 941 р., але йому вдалося зберегти дружину, з якою він і спробував «почати все спочатку» в Бердаа влітку 944 р. Експедиція провалилася, і Олега було вбито в Азербайджані взимку 944/945 р. Можливо, Олег став князем децю раніше за 911 р., оскільки його правління тривало більше ніж 30 років. Ігор, натомість, правив трохи менше 4-х років, з кінця літа 941 р. до початку 945 р.

Нова хронологія правління Олега зсуває заснування першої бази русів на Верхньому Дніпрі, у Смоленську (Гньоздово), завоювання наддніпрянських територій та самого Києва з 880–890-х на 910–930 рр. Десятиліття розкопок у Києві фактично нічого не дали для встановлення місцезнаходження міста IX ст. Від Києва, що уявляється столицею Русі з 882 р. (з року його завоювання Олегом згідно ПВЛ), не лишилося ніяких матеріальних слідів¹¹⁰. Але розрив між археологічними знахідками та датами писемних джерел зникає, варто лише піддати останні належній інтерпретації.

Введення такої хронології потребує перегляду глибоко закоріненої точки зору на ранню руську історію. Поява «Київської Русі» відкладається на кілька десятиліть. Русі, які атакували Константинополь у 860 р., не можуть більше пов'язуватися з Києвом, вони, безсумнівно, прийшли далі з півночі. Багато інших конструкцій та теорій, побудованих на літописній хронології, розпадаються. Втім, я б хотів ще раз наголосити, що моє дослідження давньоруських джерел не є насправді чимось абсолютно оригінальним. Віддаючи перевагу тексту НПЛ перед його адаптацією у ПВЛ, а також відкидаючи хронологічні рамки обох зводів, я лише застосував у написанні історії висновки, напрацьовані поколіннями філологів.

Загалом, виявляється, що початковий текст НПЛ подавав ту саму хронологію князювання перших руських князів, як і єврейський документ, якому на перший погляд не знаходиться місця у фонді інформації про ці часи — хозарський «Лист з каїрської генізи».

Centre d'Histoire et Civilization de Byzance, Collège de France

110 Див.: М. Kazanski, L'apparition des centres proto-urbains et urbains chez les Slaves orientaux: état des recherches, *Cahiers du civilisation médiévale* (32, 1989), 333–345, див. с. 336.